

છેલ્લું પ્રયાણ

બલરામે નંદાલા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજગતી કોપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૬૬૮૦ કિમત ૨૪-૦

ગ્રંથનામ ઈલ્લુ પ્રધાન

વર્ગિક સ્ ૪: ૩૫૪: ૨૩૪૬૩

છેલ્લું પ્રયાણ

‘પરક્રમા’ના અનુસંધાનમાં
‘ટાંચણપોથીનાં વધુ પાનાં’ અને ખીજા હેખો

મલરમ્મ દેસાઈ

મુખ્ય વિકેતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ

નવી હનુમાન ગલીને નાકે : કાલ્યાદેવી : મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
~~૨૬૭૨૬~~
૨૬૬૮૦

પહેલી આવૃત્તિ : ૯ મી મે : ૧૯૪૭

કિંમત : સવા બે રૂપિયા

પ્રકાશક :

ભારતી સાહિત્યસંઘ લિં વતી
તા રા ચં દ ર વાણી
ક ર ના ન્ડીઝ બૂલ નીચે
અ મ દા વા દ

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશી
શારદા મુદ્રણાલય
પાનકારનંકા, જુમા મસીદ સામે,
અ મ દા વા દ

નિવેદન

લગભગ અઢી વર્ષ પહેલાં મારા પિતાશ્રીએ ‘ઊર્મિ’ માસિકમાં ‘ટાંચણુપોથીનાં પાનાં’ નામની લેખમાળા શરૂ કરેલી. એના પહેલા સત્તર હપ્તાઓનો ‘પરકમ્મા’ નામે સંગ્રહ એમણે ૧૯૪૬ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો. તે પછી પણ, ‘પરકમ્મા’ના અનુસંધાનમાં ‘ટાંચણુપોથીનાં વધુ પાનાં’ એમણે નિયમિત દર મહિને ‘ઊર્મિ’માં આપવા ચાલુ રાખેલાં. બે-ત્રણ હજાર પાનાંની એમની ટાંચણુપોથીઓમાં હજી ‘પરકમ્મા’ જેવા બે-ત્રણ બીજા સંગ્રહો થઈ શકે તેટલી સામગ્રી પડી હતી. દર મહિને લખાયે જતા એના હપ્તાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં થતા જાય તેમ તેમ એમાંથી ‘પરકમ્મા’ જેવા વધુ સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કરતા જવાની એમની ઇચ્છા હતી. ‘પરકમ્મા’ને મળેલા આવકારે એમાં ઉત્સાહ પૂર્યો હતો.

પછી તો ‘પરકમ્મા’ના અનુસંધાનમાં ‘ટાંચણુપોથીનાં પાનાં’ના વધુ છ જ હપ્તાઓ તેઓ લખી શક્યા. એ હપ્તાઓ આ પુસ્તકના પહેલા વિભાગમાં આપ્યા છે. બીજા વિભાગમાં આપેલા ‘બીજા લેખો’ છુટક છુટક લખાયા હોવા છતાં એમનો પ્રકાર ‘ટાંચણુના પાનાં’ના જેવો છે, અને તેથી જ અહીં એક દોરે એમને પડેલા છે.

અહીં બીજા વિભાગમાં છેલ્લો મૂકેલો ‘દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો’ એ એમણે લખેલો છેલ્લો સંપૂર્ણ લેખ હતો. છેલ્લા મહિનાઓ દરમિયાન એમણે મહી-નર્મદાને તીરે તીરે પરિભ્રમણ

કરવા માંગ્યું હતું. એક બાજુથી વીસ વર્ષ પૂર્વેની ટાંચણપોથીઓ ઉલેચી ઉલેચીને સોરઠી લોકસાહિત્યની શોધનકથા તેઓ આપતા જતા હતા, તેમ બીજી બાજુ ગુજરાતની ભૂમિની પરકમ્મા કરતાં કરતાં તેનાં ટાંચણો પણ તેઓ—વિશેષતઃ તે માનસપોથીમાં જ—ટપકાવ્યે જતા હતા. કોઈક દિવસ વળી એ ટાંચણપોથીમાંથી ગુર્જર લોકસાહિત્યની શોધનકથા પણ બહાર આવત. પણ એમની એ બીજી પરકમ્મા અધૂરી જ રહી. હવે તો, પોતાના છેલ્લા લેખના છેલ્લા વાક્યમાં એમણે જે ‘ચાનક’ની વાત કરી છે તે ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોના પુત્રોને વહેલેરી ચડશે એવી આશા રાખવાની રહે છે.

‘પરકમ્મા’માં મારા પિતાશ્રીએ જે પ્રયાણ પૂરાં કરીને ત્રીજનો આરંભ કર્યો હતો. પણ વિધાતાએ એ ત્રીજા પ્રયાણને જ આખરી પ્રયાણ બનાવી દીધું તેથી આ પુસ્તકનું નામ ‘છેલ્લું પ્રયાણ’ રાખ્યું છે.

આ પુસ્તક એમની બીજી માસિક પુણ્યતિથિએ પ્રગટ થાય છે.
૯મી મે, ૧૯૪૭,

મહેન્દ્ર મેઘાણી

‘ પરક્રમ્મા ’નું નિવેદન

*આ પુસ્તક લખાયું તેનું શ્રેય લાઈશ્રી ઉમાશંકરને જાય છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નું સંપાદન પોતાને સોંપાતાં એણે મને લખ્યું કે, લોકસાહિત્યના તમારા સંશોધન કાર્યમાંથી કંઈક (Chips from the workshop) કોઢ્યમાં પડેલાં છોડિયાં વીણીને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં આપતા જાઓ.

એ સૂચના મળતાં મેં મારી ટાંચણ-પોથીઓનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં. કટકા બટકા ને કરચો, છોલ અને છોડિયાં, ઝીણી મોટી ખરઝર પાને પાને વણવાપર્યાં પડી રહ્યાં જોયાં. આજ સુધી જે સંગ્રહો આપી ચુક્યો છું તેના ઉપર નવું અજવાળું નાખે તેવી નાની મોટી વિગતો, વાર્તિકો ને દૂચકા જડી આવ્યાં.

તદુપરાંત એક વિચાર ચમક્યો; કે મારી સંશોધન-વાટ પર, મારા રજળપાટને માર્ગે મને જે જે જીવતાં જનો વાતો કહેનારાં ભેટયાં, તેમની ઓળખાણને ગ્રંથસ્થ કરી તેમનું ચિરસ્મરણ પણ કાં ન સંઘરી લઉં.

પરિણામ આ લખાણ. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં તો એ થોડાં

* ‘પરક્રમ્મા’ વિશે લેખકે જે કાંઈ કહ્યું છે તે આ પુસ્તકને પણ લાગુ પડતું હોઈને ‘પરક્રમ્મા’માં એમણે કરેલું નિવેદન અહીં ઉતાર્યું છે.

પાનાનું ત્રૈમાસિક હોવાને કારણે ન આપી શક્યો, પણ ‘ઊર્મિ’ માસિકમાં એની લેખમાળા ‘ટાંચણપોથીનાં પાનાં’ના નામે ચાલુ કરી. ‘ઊર્મિ’ના સંપાદકના સાંઠસામાં જો ન ચંપાયો હોત તો નક્કરાઈમાં લખવાને ટેવાયો ન હોઈને આ બધો કુટારો સાત જનવારે પણ બંદા ન કરત ! આ તો તકદીર બોચી અલીને પાણીમાં ઓંકે છે તેને જ આભારી છે.

આનો ઘાટ એક આત્મકથા જેવો ઊતર્યો છે, પણ એ લેખકની આત્મકથા નથી. (એવી કોઈ છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર પણ નથી.) આ તો છે મારા વિષયની —લોકસાહિત્યની શોધનકથા. ‘ઊર્મિ’ના વાચકોએ, વિદ્વાનો કે સામાન્યોના ભેદ વિના આ વાચનમાં રસ લીધો છે. જનસામાન્યને એમાં ભરપૂર પડેલા કથાપ્રસંગો રસપ્રદ થયા છે, અને અભ્યાસીઓને એમાં પ્રકટ થતી મારી શોધન-પદ્ધતિની વિગતો થકી આનંદ ઊપજ્યો છે.

આવો લેખનપ્રકાર બીજા કોઈ માણસે ખેડ્યો હોવાનું જાણ્યું નથી. એની અભિનવતા એ એનો ગુણ છે કે દોષ તે તો ખબર નથી. અભિનવતાનું શુમાન આ આલેખનની પ્રેરણારૂપ નથી, પણ પચીસેક વર્ષ સુધી જે મારા પરિ-બ્રમણોનું ધામ હતું તે ગિરિશૃંગમાલાની ફરતો એક વાર માનસિક ચક્કર લગાવતો જાઉં, એ એક જ તરંગને આભારી આ કાર્ય છે.

બોટાદ

અવેરચંદ મેઘાણી

૧૨ : ૨ : ‘૪૬

ક્રમ

નિવેદન	...	૩
‘પરક્રમા’નું નિવેદન	...	૫

ટાંચણુપોથીનાં વધુ પાનાં

૧. એ દુનિયા હજુ દૂર નથી ગઈ	...	૩
૨. એ પ્રાણુ હજુ મર્યો નથી	...	૨૬
૩. સજ્જ ગિયાં ને શેરીયું રહી !	...	૪૧
૪. જોખમની વચ્ચે જીવવાની મોજ	...	૫૫
૫. બહારવટિયો રાયદે	...	૮૨
૬. નીળ પ્રયાણુને છેલ્લે ખાંભે	...	૧૧૦

ખીળ લેખો

અનુભવની કામધેનુનું દોહન	...	૧૨૯
આદિવાસીનો પ્રેમ	...	૧૩૪
લોકકવિતાનો પારસમણિ	...	૧૪૨
એને મુરશિદો મળ્યા	...	૧૫૬
દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો	...	૧૬૩

‘છેલ્લું પ્રયાણ’નો
પુરોગામી સંગ્રહ

પરક્રમા

છેલ્લું પ્રયાણ

[ટાંચણપોથીનાં વધુ પાનાં]

એ દુનિયા હજુ દૂર નથી ગઈ

અણિયાળી આંખોનો નેડો લાગ્યો માણસરાજ,
પ્રાંકડીએ નેણેનો લામો લાગ્યો માણસરાજ.

લાડી પૂછે વરલાડડા,
આવડી તે શેણે લાગી વાર?

નગર ગ્યા'તા એકલા,
ચૂંદડીઉં પોરાવતાં લાગી વાર;
અણિયાળી આંખોનો નેડો લાગ્યો માણસરાજ !

* * *

અગર અંદનની રાત,
ચાંદા પૂનમની રાત,
તારોડિયો કારે રે ઊગશે ?
નાની વઉ ! તોરલો સામ,
મોંઘી વઉ ! તોરલો કંથ
દાદેવલા કારે રે આવશે ?
નેળળો કારે રે આવશે !

* * *

તરવાર જેસી ઊજળી રે ઢોલા,
તરવાર કમરમાં ખિરાજે રે
પાલખીઆ વીરને,

એસી હોય તો પ્રણમે રે હોલા.
નીકર ફરીને પરણાવું રે,
અંતરીઆ વીરને.

*

*

*

એવાં વીશેક ગીતો પેન્સિલથી ટાંક્યાં છે, ઠામઠેકાણું નથી, વર્ષ કે તિથિ નથી. પણ યાદદાસ્ત તો અવળચંડી છે. ચાર દિવસ પરના ગાઢા મેળાપો ભૂલી જવાય છે, મળેલાં માણસોને ફરી દીઠે ઓળખાણ પૂછવી પડે છે, ભોંઠામણ આવે છે, માફી માગવી પડે છે: બીજી બાજુ પંદર-સોળ વર્ષનો ગાળો પણ નડતો નથી એવી તાજી ને વિગતવાર સ્મૃતિઓ સંઘરાઈ રહે છે મનને કોઈક અગોચર ઠેકાણે.

અગર ચંદણની એક રાત હતી. કાઠી જીવાનનું ઘર હતું. બે બહેનો હતી. પ્રૌઢ પિતા હતા. પિતાના જોડીદાર એક ભજનિક બ્રાહ્મણ હતા.

જીવાને જમાડયો, જમાડીને પછી બહેનોને ચોરડે ઓલાવી. ‘....ભાઈ ને કાઠી લગ્ન-ગીતો સાંભળવાં છે.’ બહેનોએ અગર ચંદણની રાતના આંગણામાં લાંબી સૂરાવળ વડે ઓળીપો કરી આપ્યો.

લાંબી બિમારીએ જીવાનને ત્રણ વર્ષ પર ઉપાડી લીધેલ છે. એના જોડીદાર ભાઈનું જોધાર શરીર પણ એક દિવસ ઓચિંતું પડ્યું છે. ગાનારી બહેનોમાંથી મોટેરી ગઈ છે. રહી છે નાનેરી — ‘પગ ઢાંકીને પિયરમાં બેઠેલી.’ રહ્યા છે

પિતા—વેદનાઓને પચાવતા. આંસુને એની આંખોએ કદી ઓળખ્યું નથી.

આ વર્ણવું છું, કારણ કે સોરઠી સાહિત્યના મારા સંશોધનકાર્યનું એ ‘સેટિંગ’ છે. પુત્રી મૂર્છા ત્યારે પિતાએ એમ નહોતું લખ્યું કે ‘તે’ જેને દસ વર્ષની વયથી માવિહોણી દીકરી તે ગઈ’ કે ‘ત્રણ નિરાધાર ભાંડુઓને પાંખમાં રાખીને ઉછેરનારી રક્ષનારી એક, વિશાળ રાજગઢમાં પોતાનું જાણે કશુંય નથી તેવી મૂંગી નિરાધારતાને મનમાં ઘૂંટનારી ગઈ.’ કાગળમાં હતું કે ‘તને કાઠી લગ્નગીતો દેનારી હીરીએન ગઈ.’

લોકસાહિત્યનું પ્રત્યેક સ્મરણ મને એ હડાળાના દર-બારગઢમાં, એ પુત્રપુત્રીઓના પિતા દરબારશ્રી વાજસુર-વાળાની પાસે લઈ જાય છે. એ અને એમનો ઘનગંભીર ઉદ્ગાર, “well, ઝવેરભાઈ!” : એ અને એમની યૌવન-સંગિની સિતાર : એ અને એમનાં કલાપી-સ્મરણો : એ અને કેકારવની કંઈ કૃતિ કયા પ્રસંગે રચાયેલી તેની માહિતી : એ અને શોભનાને પોતે લાઠીના રાજગઢમાં પહેલી પ્રથમ ખાનડી રૂપે ક્યારે જોયેલી તે પ્રસંગ : એ અને કલાપીના શોભના સાથેના લગ્નવાળા ભેદક બનાવનો એમને પોતાને ઘેર જે કુરુણ પડઘો પડેલો તેનો ચિતાર :—

*

એમના જ શબ્દોમાં કહું છું : “એક દિવસ લાઠીના દરબારગઢમાં ઠાકોર સાહેબ (કલાપી) સાથે જમવા બેઠો હતો. તે વખતે બામાને (કલાપીની પુત્રીને) કેડે તેડીને એક

છોકરી ત્યાં આવી. કલાપી અને એ છોકરીની ઝાંખ મળતી આવી. કાંઈક જોઈ શકાયું. છોકરી ચાલી ગઈ તે પછી ઠાકોર સાહેબને પૂછ્યું : ‘એક વાત પૂછું, બાપુ ?’

‘તારે પૂછવા જરૂર નથી. તું જે સમજ્યો છે તે સાચું છે.’ એટલું જ કહીને કલાપી અટકી ગયા.

‘—ને પછી થોડાં વર્ષો બાદની એક રાત્રિએ લાઠીથી એ જુવાન ખવાસો હડાળે આવ્યા. વળતા પ્રભાતે એ બેઠે અહીં આપણે બેઠા છીએ તે જ આ દીવાનખાનામાં ઊભા હતા. મને કહે કે ઠાકોરસાહેબે અહીં અમને ઘોડા લેવા મોકલ્યા છે. એ લઈને અમે આજે પાછા જઈ શકીએ ?’

‘મેં શાંતિ જાળવી. પછી મેં એ ભાઈએને મહામહેનતે કહ્યું : ‘ગઈ કાલે રાતે, ઠાકોરસાહેબે મોંઘી સાથે પરણી લીધું છે.’

મોંઘી—શોભના.

‘હું એ બેઠે મૂંગા ઊભેલા જુવાનોની સામે જોઈ રહ્યો. એમાંના એકની આંખોમાંથી આંસુની ધારા છૂટી પડી.

‘એ હતો મોંઘીનો—કલાપીની શોભનાનો ઘણી. બીજો હતો રણુછોડ—શોભનાનો બનેલી. બન્ને લાઠીના મહેલના ખવાસ. હું શું આશ્વાસન આપું ? આટલું જ બોલી શક્યો : ‘થવાનું થઈ ગયું ભાઈ ! હવે રડ નહિ.’

‘અમને ઘોડા લાવવાને બહાને કાઢીને આ કરવું તું !’ જુવાનની છાતી ફાટતી હતી.

‘પાછા જવું હોય તો—’ હું વાક્ય પૂરું કરી શક્યો નહિ. એ કહે—

‘ના, ના, હવે તો અમે અમારે વતન જ જશું.’

‘મેં ખરચી આપી. તેઓ કંઈ ચાલ્યા ગયા. પછી તો ઘણે વખતે સાંભળ્યું કે એ જીવાન મરી ગયો.’

*

દોષની વહેંચણી કર્યા વગર, વિધિના વિધાનની અટ-લતાને ઓળખનાર દરબારશ્રી વાજસુરવાળા આ પ્રસંગને સમતાપૂર્વક વર્ણવતા હતા. કલાપીના જીવન અને કવનના અંતરંગ સાહેદ આ કલાપી-મિત્ર એક નિર્મળ ઇતિહાસ-કારની અદાથી બનેલી વાત આગળ બોલતા હતા—

‘પણ વરસ નહોતું વીત્યું તેટલામાં અનુભવે ઠાકોર સાહેબને નિર્વેદ પાઈ દીધો. મને કહ્યું કે ‘ભાઈ, મેં ભૂલ કરી છે તે હવે હું જોઈ શક્યો છું.’ કલાપીએ અનુભવેલી વિક્ષતાને આ કાવ્યમાં ગાઈ છે—

સાકી ! જે શરાબ મને દીધો;

દિલદારને દીધો નહિ.

સાકી ! જે નશો મુજને ચડ્યો,

દિલદારને ચડ્યો નહિ.

શી દિવ્યતા ? શી વિક્ષતા ? શી પાર્થિવતા ? એ પ્રશ્નો વધુ વિગતવાર જવાબ દરબારશ્રી પાસેથી મળતો નથી. કહે છે, કે ગોપીચંદ-બલંધર, જેસલ-તોરલ વગેરે સંવાદોના સર્જનમાં એ પછી ઊતરી ગયેલ કલાપી જો જીવ્યા હોત તો ભજનરચનામાં જ એની કવિતા પરિપાક પામત.

*

વાજસુરવાળા એટલે તો જીવન-સ્મૃતિઓના મહાનિધિ. રાજકોટની કુમાર-કૉલેજના દિવસો પરથી પાંસઠ વર્ષનો પડદો ઊંચકે અને આપણને દેખાય : આઠ દસ વર્ષનો એક કુંવરડો, જેને ઓચિંતા સુરસિંહજી કલાપી નામના કિશોર ત્યાં ભેટયા. એક કિશોરોનાં મન મળ્યાં, એકની ઓળખાણ એકતા મૃત્યુ સુધી ગાઢ મિત્રાચારીમાં પરિણમી. એ પડદો ઊંચકીને વાજસુરવાળા પોતાના નેકપાક અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન સાહેબની પિછાન કરાવે છે. હિંદી સંસ્કારિતાનું યથાસ્થાન સમજનાર એ વિદેશી મુરશિદ પ્રત્યેનો એમનો પૂજ્યભાવ હજી જેવો ને તેવો છે.

એક વાર અન્ય કુમાર-કૉલેજની ક્રિકેટ-ટીમ રાજકોટ સામે રમવા ઊતરી. ફ્લેનલનાં સૂટ અને હેટ સજેલા એ પ્રતિપક્ષીઓ બતાવી મેકનોટન સાહેબે પોતાના દેશી પરિધાનધારી કુંવરોને કહ્યું કે ‘જોઈ લો, સરખાવો, પરદેશી લેખાસમાં એ બધા કેવા લાગે છે; ને તમે તમારા સુરવાળ-સાક્ષમાં કેવા શોભો છો !’

એકવાર કુમાર વાજસુરવાળા કૉલેજ—છાત્રાલયમાં ‘વડા નિશાળિયા’ને પદે હતા. નાનેરાઓ પર તેમને નજર રાખવાની હતી. સાથેના બીજા નિશાળિયાઓ કાંઈક વાત કરતા બેઠા છે. કૉલેજની કચીક ત્રૂટીઓની ચર્ચા કરે છે. કોઈક ચાડિયાએ પ્રિન્સિપાલના કાન કૂંક્યા. મેકનોટન સાહેબે કંઈક ભૂલભર્યું પગલું લીધું. મેકનોટન પાસે જઈ વાજસુરવાળા જરા કોચવાયા, ખરી હકીકત કહી સમજાવી : મેકનોટન સાહેબ રડી પડ્યા. ગુરુ-શિષ્ય બેઠે રડ્યા.

તે કાળના ગુરુઓની સ્મૃતિમાં એક વ્યક્તિ વાજ-સુરવાળાને હૃદયે સચોટ અંકાઈ છે: ભાવનગરના હાલના નાયબ દીવાન નટવરલાલ સૂરતીના પિતા માણેકલાલ સૂરતી. વર્ગમાં માણેકલાલભાઈ ભણાવે; કોઈ કુમારે પાઠ કર્યો ન હોય તો ખીજી શિક્ષા કરવાને બદલે કોચવાઈને માણેકલાલ માસ્તર કકળી ઊઠે: ‘અરે સાહેબ, તો પછી અમને મફતના પગાર શા માટે ખરરાવો છો? તમારાં નાણાંની આમ ખરબાદી કાં કરો?’

*

વાજસુરઆપુ ખીજી એક વાત નવાનગરના મરહૂમ જામ રણજિતસિંહની કહે છે. વીભાજી જામે દત્તક લીધેલ આ ભાયાત-પુત્ર નગરના ટીલાત લેખે રાજકોટ ભણવા આવ્યા ત્યારે કેટલીક રિયાસત સાથે લાવ્યા હતા. પછી એક દિવસ જામસાહેબના આમરણ નામે તાલુકાના તાબેદાર પાટવી પણ ભણવા આવ્યા. અને રણજિતની આંખ ફાટી. આમરણના તો ખવાસ રાજા! જામનગરના ગોલા! (બૂલી ગયા રણજિત, કે આમરણનો મૂળ ઘણી મેરૂ ખવાસ તો એ ગોલો હતો કે જેને માટે ચારણે ગાયેલું—

ગોલા—ગોલા—ગોલા!

ગોલા! ગોઠણ હેઠ, નરપત કંઈક નમાવિયા;

ભૂપત છોડે ભેટ, મોઢાગળ તારી મેરવા.)

એમાં પણ પાછો આ ગોલાનો કુંવર રણજિતસિંહ એવું નામ ધારણ કરે! એવા કુલાલિમાનથી આમરણ-કુમારનો મૂંગો બહિષ્કાર કરાવ્યો. રાજકુમારોની પંગતમાં એ બેસી ન શકે.

પરંતુ એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે જામ રણજિતનાં પોતાનાં જ રાજચિહ્નો ઝુંટવાઈ ગયાં. નગરરાજ વીલા જામને ઘેર એક સફીઆણી મુસ્લિમ રાણીની કૂંખે કુંવર જસોજી જન્મ્યા, દત્તક રણજિત રાજકોટ બેઠે વારસપદથી રદ થયા, રિયાસત તો ઠીક પણ કોલેજનો ખર્ચ પણ કમી થઈ ગયો, અને એક અદના છાત્ર તરીકે એમને લાણુવું પડ્યું.

*

દરબારશ્રીની પાસે જઈ આઠેક દિવસ નિરાંતે બેસું તો તો ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’નો નવો ખંડ કરવા જેટલી રામાંચક, ભેદી અને બહુરંગી સામગ્રી ઝંઝેડી શકું. અદ્યતન અર્વાચીનને આરે બેઠેલા વાજસુર બાપુ જૂના સોરઠની આસમાનીઓમાં પણ ખૂબ આગોટયા છે, આપવીતી ને પરવીતીથી ભરેલી પોણી સદી એમના કોઠામાં પડી છે. પોતે અમારું માન્યું હોત તો સિત્તેર વર્ષના સોરાષ્ટ્રને જવાબ દેતું એક ‘બેસ્ટ-સેલર’ રચી શકત; બેસ્ટ-સેલર તો ઠીક પણ એવો એમનો ગ્રંથ, એક પ્રપંચમુક્ત, નીરોગી માનસવાળા સંસ્કારવંત રાજવીનો દસ્તાવેજ હોઈ ને સાચા સોરઠનો માર્ગદર્શક ગનત. પણ એ લખવાના આગસુ; ને અમે કેટલાક કલમવાળાઓ, તે એમની પાસે બેસવા નવરા નથી; ને નવરાશ જેમને હશે તેમની પાસે બાપુને વાતોની મોજમાં ચડાવવાની બુક્તિ નહિ હોય.

*

એમની પોતાની જ એક આપવીતી બેઈએ. બગસરાના ચાર ભાગીદારો પૈકીના એક દરબાર હરસુરવાળા નિઃસંતાન

હતા. ઉંમર મોટી થઈ ગઈ. આખરે એમનાં એક રાણીને દીકરો અવતર્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ કુંવર બનાવટી છે એવી એક ખાતમી એજન્સીમાં પહોંચી. એમાંથી તો એક મોટો મામલો ખડો થયો. પ્રાંતના તે સમયમાં પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાતા વડા ઓલીવન્ટ સાહેબને એ હાડોહાડ વ્યાપેલી વાત બની. એ કુંવરની કહેવાતી જન્મદાત્રી રાણીનું એકાએક જાહેર થયેલું મૃત્યુ, અને એ છોકરો જે ઈતર કોમનાં માખાપનો લેવાયેલો હોવાના પુરાવા પડ્યા તે માખાપ (સ્ત્રી ને પુરુષ બેઉ)નું બદ્દી-કેદારની જત્રાને નિમિત્તે એકાએક ગાયબ બની જવું : વગેરે ત્રાગડા ઓલીવન્ટ સાહેબના હાથમાં આવ્યા. વાજસુરવાળા તે વખતે કોલેજ-કાળ પૂરો કરી, રાજગાદીની સોંપણી પૂર્વેની એક તાલીમ લેખે, કલાપીની સાથે હિંદના પ્રવાસે હતા. મુંબઈમાં એમને તાર મળે છે: પ્રાંત સાહેબ સોનગઢ બોલાવે છે. જાય છે. પ્રશ્નોત્તરી થાય છે: ‘કુંવર-કેસ વિષે તું જાણે છે ને?’ ‘જી હા.’ ‘કુંવર બનાવટી ઠરે તો એ સમસ્ત ના-વારસ ગરાસ તને જ મળે તે પણ જાણે છે ને?’ ‘હા.’ ‘તો તું પણ એ મામલામાં સાક્ષી પુરાવ.’ ‘એ હું નહિ પુરાવું.’ ‘આવડો મોટો તાલુકો ગુમાવીશ.’ ‘એવા તાલુકામાં મને રસ નથી. મારું છે તેટલું ઘણું છે.’

ઓલીવન્ટ સાહેબ રોપે ભરાયા: ‘યાદ રાખજે, તને ગાદી સોંપાવા નહિ દઉં.’ ‘તો ઈચ્છા,’ કહી દરબાર સાહેબ ચાલ્યા ગયા. ઓલીવન્ટ સાહેબે બોલ્યું કરી બતાવ્યું. યુવાન વાજસુરભાઈને બેએક વર્ષ ઘણું ભોગવવું પડેલું.

અને પેલા કુંવર-કેસનાં કાગળિયાં ‘કમ્પ્લીટ’ થયાં, એક સીસમની પેટીમાં મુકાયાં, પેટીને તાળું દેવાયું. પેટી લઈને જવાબદાર માણસ સેકન્ડ ક્લાસમાં રાજકોટ ઊપડે છે. વચલે એક સ્ટેશને અસલ એવી જ બનાવટની એક પેટી લઈને એ જ સેકન્ડ ક્લાસમાં એક બીજો પ્રવાસી ચડે છે, ને પછી જોતલસર જંકશને એ નવો પ્રવાસી પેટી લઈને ઊતરી જાય છે. સરકારી માણસ રાજકોટ પહોંચીને પોતાની પેટી લઈ કચેરીએ જાય છે, પેટી ઉઘાડવાની વેળા થાય છે ત્યારે ખબર પડે છે કે પેટી તો બદલાઈ ગઈ હતી. સરખી જ બનાવટની બીજી પેટી બની ક્યાં, બાણભેદુ કોણ, બદલાવીને લઈ ગયો ક્યાં? પત્તો મળ્યો નથી—પેટીનો, પેલાં સ્ત્રી-પુરુષ-નો ને સુઝાવડી ગણાવેલી કાઠિયાણીનો. ડૂમાના નવલ-પ્રદેશમાં કે શેરલોક હોમ્સની સૃષ્ટિમાં રમતા હોઈએ એવી આ સોરઠી દુનિયા હજી આજી દૂર ગઈ નથી.

*

આજું દૂર ગયું નથી જન્મ વીભાતું પણ વિવક્ષણ મોત. સફીઆણ-બયો જસોળ જન્મ જીવાનીમાં જ ગુમરી જાય છે. વીભા જન્મ પર સરકારનો કાગળ આવે છે, કે દેશવટો લોગવતા તમારા પહેલા કુંવર કાળુભાના જ પુત્રને વારસ બનાવો એવી અમારી સલાહ છે એ કાગળ જન્મ વીભા ગાદી તજે દબાવી રાખે છે. રાતે જન્મ સાહેબ પોતાના વજીર ગોઠળ ખવાસને બોલાવે છે. કહે છે: ‘હું ગોઠળભાઈ, કાળુભાના કુંવરને ગાદીએ બેસારીએ તો ઠીક નહિ?’

‘ઠીક—ઘણું ઠીક બાપુ! એ તો બહુ પાધરું!’

ખવાસ વજીરની એવી મીઠીમધ સંમતિ મેળવીને વીલા જામ સૂએ છે—સવારે એમને ફરી ઊઠવાપણું રહ્યું નહોતું.

એ વીલાજી જામની ચિરનિદ્રા, એ વડારણ મેઘીને શોભના કરી પરણી કાઢવા માટે કવિ કલાપીએ છેતરીને બહાર મોકલેલો મેઘીનો વર, એ જીવાનની આંખોમાંથી હડાળાને દીવાનખાને દડેલી અશ્રુધારા, એનું અદૃશ્ય બની જવું, એ બગસરાવાળી કુંવર-બનાવટ સાથે બાહેલી ત્રણ જીવાત્માઓની વિલોપન-કથા, અને એ કુંવર-કેસનાં કાગળિયાંની પેટીની અદલાબદલીનું કરુણ રોનકઃ મારી ત્રીજા ટાંચણપોથીનાં પ્રારંભનાં પાનાં પર પડેલાં પચીસેક કાઠી-ગીતોની પાછળ પાછળ આવડી મોટી વાત એંચાઈ આવી છે.

*

‘જીવણદાસજી : બાપ જલા ભગતઃ દીકરો દેસા ભગતઃ ભંડારી (સ્ત્રી) બેઃ (૧) જાલુ માતા જીનાગઢનાં.’

‘દાસી જીવણ’ નામે જાણીતા, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ગાતા ચમાર સંત જીવણદાસ વિશેનું આ ટાંચણ ૧૨૮ની સાલમાં એ સંતના ગામ ઘોઘાવદરના પ્રવાસનો સ્મરણ-ખાલો છે. ગોંડળના વિદ્યાધિકારી, ને મારા કોલેજ-કાળના એક સ્નેહી સહપાઠી શ્રી ચંદુલાલ ખડેચરલાલ પટેલના સૌજન્યને આભારી આ ઘોઘાવદરની યાત્રા હતી. સોએક વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા આ સંતનું ઘર, ચમારોનાં બીજાં ખોરડાંની સાથે એક આંબલીઓના ઝુંડ વચ્ચે ઊભું હતું. ચામડાં ધોવાનો એ સંતનો કુંડ પણ ત્યાં બતાવવામાં આવ્યો. ટાંચણમાં એના ચહેરાનું દૂંકું વર્ણન છે—

‘દાહીના કાતરા : મોટી મૂકો : માથે રૂમાલ બાંધે.’
આંબલીઓનાં ઝૂડ નીચે એક ચમાર બાઈ ત્યાં બેઠી
હતી. મીઠે સાદે એણે તો દાસી જીવણનું પદ ગાવું થર
કરી દીધું—

ચકચૂર ઘેલીતૂર,
બાચું, મુને જોગીડે કરી છે ચકચૂર,
બાચું, મુને શામળીએ કરી છે ચકચૂર,
કોઈ તો વલાતીડે મુને કેકે કરાચો રે,
તે દીની કરું છું ઘેલીતૂર—બાચું
મંત્ર તો પદીને મુજ પર મેલ્યા રે,
હજ નો દેવાય હવે દૂર—બાચું
સામું જોતાં તો મારી શુધબુધ ભૂલી ગઈ,
રાખી છે ઉરાએ ઉર—બાચું
દાસી જીવણ કે’ સંતો ભીમ કેરા ચરણાં,
નાથજી આગળ ખડી છું હજીર—બાચું

*

‘દાસી જીવણ’નું થાનક જોવા માટે જ ગયો હતો.
માણસોએ લેગા થઈ વાતો કહેવા માંડી. મુખ્ય વાત સંતની
સોહામણી આકૃતિ વિષે ને મીઠા કંઠ વિષે કહી :—

‘ગામ બંધીઆમાં ગરાસીઆને ઘેર લગ્ન : દાંડીઆ—
રાસ રમાય : એમાં જીવણદાસજીએ પોતે ચાર રાસ લેવરાવ્યા :
મોહી પડખે ફેટલીક સ્ત્રીઓ પાછળ ચાલી, (ખીજે ઠેકાણે
ટાંચણ છે તેમાં તો એ મેળાપ સુલતાનપુરને માર્ગે થયાનો
સુદ્ધાં નિદેશ છે.) અને એમને પોતાના દેહ અર્પણ

કરવાની વાત કહી. ત્યારે સંતે એ બાઈબાને નીચેના પદમાં ઉપદેશ દીધો—

બેની ! શું કરું સુખ પારકાં ?
બેની ! માંડ્યાં હોય ઇ થાય;
એવાં શું કરવાં સુખ પારકાં ખાચું !
કરમે માંડેલ થાય જી.

સામે મદિરીએ મહીડાં ધૂમે,
ભૂખ્યા તણું મન થાય જી;
દીઠથી તૃષ્ણા ન છૂટે,
પત પોતાની જાય જી.

શું કરીએ સુખ પારકાં બાઈ !
માંડેલ હોય ઇ થાય જી.

રાતે મેં ઘોઘાવદરની નવી ચણાયેલી ગુજરાતી શાળાના મકાનમાં બેસી ચમાર ભજનિક પાસે ભજનો ગવરાવી ગવરાવી ટાંચણ કર્યું. રાત ભાંગી ત્યાં સુધી બેઠા. આ ટાંચણમાં એક કિમતી મુદ્દો છે. લખ્યું છે કે : ‘રસ્તે જ્યારે કાવ્યની લહેર આવે ત્યારે સંત ખાખરાના પતામાં શૂળથી લખતા આવે. ઘેર આવીને પછી મોંચે કરી દેયે.’

*

સૌરાષ્ટ્રના ઘોઘાવદર ગામથી મુંબઈ ઘણું દૂર છે. ક્યાં દાસો જીવણનો ચમારવાડો અને ક્યાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું ગ્રંથાલય ! છતાં ટાંચણપોથીમાં બેઠે એકબીજાની નજીક નીકળી પડ્યાં ! સિત્તેરેક પાનાં ભરીને અંગ્રેજી અવતરણો છે: સ્કોટ કવિના ‘બોડર મિન્સ્ટ્રલ્સ’ માંથી, ‘ફ્રેક-સોંગ્સ ઓફ અપર ટેમ્સ’ (આલ્ફ્રેડ વિલિયમ) માંથી,

‘ધ મિસ્ટિક્સ, એસેટિક્સ એન્ડ સેઇન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા’
(જે. કેમ્પબેલ ઉમાન) માંથી, ‘ફ્રાક-સોંગ્ઝ ઓફ સર્ધન ઇન્ડિયા’
(ચાર્લ્સ ગોવર) માંથી, ‘સ્પેનિશ ફ્રાક-સોંગ્ઝ’ (એસ.
ડી. મેડેરીઆગા) માંથી.

ચાલ આવે છે એ ‘૨૮ ની સાલના મુંબઈના દિવસો,
જ્યારે રોયલ એશિયાટિકના ગ્રંથાગારના કોઈ મિત્ર સભા-
સદના મહેમાન તરીકે જઈ હું’ ડરતો ડરતો આ બધાં પુસ્તકો
કઢાવતો, કારકૂન ધૂરકશે એવી બીક લાગતી. (ભૂલથી છત્રી અંદર
લઈ ગયેલ તે પટાવાળાએ આવી બહાર મૂકી જવા ઉઠાડેલો.)
પંડિતોના મહાલયમાં પરિબ્રમણકારની થોડીક માઠી દૃશ્યા
હતી. બેસી બેસીને ટાંચણો ઘસડે જ ગયો હતો: ‘પ્રીટ્ડવર્ક’
અને ‘ટેબલવર્ક’ એ બે મારી પાંખો બની.

*

સંત જીવણદાસ પરથી પ્રસ્તુત વિષય પર આલું.
‘ધ મિસ્ટિક્સ એન્ડ સેઇન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા’ના વાચને મને
મારા સોરઠી સંતોનું કાર્ય વિશાળ પીઠિકા પરથી જોતો કર્યો,
આ લોકસંતો-ભજનિકોનું સ્થાન જગત-ઇતિહાસની ભોંય
પર નિહાળવાનાં નેત્રો દીધાં. માર્ટિન લ્યૂથર નામના ક્રાંતિકાર
યુરોપી સંતની વાત વાંચી હતી, ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં,
મેટ્રીકની પરીક્ષા માટે—પણ આ સંતજગતિનું પ્રકરણ તો
આંતરરાષ્ટ્રીય હતું એ કોઈએ નહોતું શીખવ્યું. માર્ટિન લ્યૂથર
ફરી સોળ વર્ષે જ્યારે રોયલ એ. સો.ના ગ્રંથાગારમાં મળ્યા
ત્યારે તે વિદેશી ને એકાકી વીર મટી ગયો, કારણ કે પુસ્તકોમાં
મેં ટપકાવેલું ટાંચણ બોલે છે આજે—

‘ માર્ટિન લૂથરનો યુગ એ હિંદુ ખાતે પણ જોરદાર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો કાળ હતો. કારણ કે એ કાળે મુખ્ય મુખ્ય હિંદુ સંપ્રદાયોના કમમાં કમ ત્રણ સ્થાપકો એવા હતા કે જે આ મહાન યુરોપી સુધારકના સમકાલીનો હતા. ત્રણે ઉત્તર ભારતના હતા. વલ્લભાચાર્ય કાશીમાં પ્રબોધતા, ચતન્ય બંગાળના નદિયામાં, ને નાનક પંજાબમાં.

‘ વલ્લભ:-જન્મ ૧૪૭૯માં. બાળ ગોપાળની પૂજા ને પ્રતિષ્ઠા કરી. વલ્લભે એમ નિરૂપ્યું કે માનવ-આત્મા દિવ્ય સત્ત્વનો એક તણખો છે. સંપ્રદાયસ્થાપક પૂર્વગામીઓથી ભલ્લી રીતે વલ્લભે દેહદમનનો વિરોધ કર્યો, અને એવું સ્થાપિત કર્યું કે દેહ દમવાને બદલે સન્માનવો જોઈએ.

‘ ચૈતન્ય:-એના આગમનકાળે લોકોનો ધર્મ, મહદ્ અંશે ખુલ્લેખુલ્લા દુરાચારમાં પરિણમ્યો હતો. તાંત્રિકોના વ્યભિચાર-અખાડાઓએ અને નિર્લજ્જપણે નગ્ન બનાવેલી સ્ત્રીની પૂજાએ ચૈતન્યનો પુણ્યપ્રકોપ જન્માવ્યો, અને પ્રભના શીલ ઉપરના આ ઊંડા ડાઘને દૂર કરવા એની શક્તિને જાગ્રત કરી. એણે ભાગવતને એક રૂપક તરીકે ઘટાવ્યું, અને વ્યભિચારને ભાવના વડે દબાવી દેવા વિચાર્યું: એણે ભક્તિ-રાધાઉપાસના પ્રબોધી, સખત વનસ્પતિ-આહાર ને મદત્યાગ પ્રબોધ્યો, પશુબલિનો નિષેધ કર્યો, અને એણે વિધવાના પુન-લગ્નની તરફેણ કરી.

‘ નાનકે હિંદુ અને ઇસ્લામ ધર્મનો સમન્વય કર્યો. ઇસ્લામનું વધતું જતું પરિબળ, કટ્ટર એકોપાસના અને

મૂર્તિપૂજા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર દેશમાં જોશથી પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં, અને વિજેતાઓના આ વટાણપ્રધાન પંથમાં પરાધીન પ્રજાના સંખ્યાબંધ માણસો વટલી જતા હતા. હિંદુ રાજ્યો છિન્નભિન્ન થતાં હતાં, ને દેવતાની સહાય તેમ જ એના ઉન્મત્ત પુરોહિતોની શક્તિમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલી વિભ્રમમુક્ત પ્રજાની શ્રદ્ધા હળુ પણ પકડી રાખવાને માટે હિંદુ ધર્મને આકર્ષક બનાવવાની જરૂર હતી. ઠાં તો રાષ્ટ્રીય ધર્મને એવી રીતે સુધારવો જોઈએ કે જેથી ઇસ્લામના આગમને બદલત કરેલી નવી વિચારસરણીને એ અનુકૂળ બને: અથવા તો એમાં એવો ફેરફાર કરવો જોઈએ કે જેથી કાંઈ નહિ તો બહિરંગ પૂરતો એ મુસ્લિમ ધર્મને મળતો બને અને એ રીતે ધિક્કાર અને ધાર્મિક પીડનથી બચી જાય.

‘આની ત્રણ સ્પષ્ટ અસરો જન્મી—

૧. રાધા અને કૃષ્ણ બેઉની પૂજાને સંયોજતો સંપ્રદાય બીક્યો. નિમાત, રાધાવદ્ધલી અને ચૈતન્યાનુયાયીઓ, એ ત્રણ આ સંપ્રદાયના છે.

૨. હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મો વચ્ચેના ભેદને પૂરવાની નેમથી પ્રેરિત નાનકનો પંથ જન્મ્યો.

૩. મૂર્તિપૂજાના વિરોધી બે હિંદુ સંપ્રદાયોની રચના: દાદુપંથી (૧૫૫૦-૧૬૦૦) અને રામ સાન્ધી (૧૭૧૮), બન્ને રાજપૂતો. (મૂળ નોંધને ગુજરાતી અનુવાદ.)

ઉપલું ટાંચણ કરતો એક ખૂણાના મેજ પર બેઠો છું, તે વખતે પાંચથી વધુ તો નહિ જ હોય તેટલા

ગૃહસ્થાની એક ટુકડી અંદર દાખલ થઈ, બારી પાસેના એક મેજ ફરતા તેઓ બેસી ગયા અને પછી તેમાંથી એક સ્વચ્છ સફેદ પારસી પરિધાનધારી દાદિયાળા વૃદ્ધે એક અંગ્રેજી લખાણ વાંચવા માંડ્યું. મારા કાન ઝબક્યા. વિષય Marriage-Songs (લગ્નગીતો)નો. લોકગીતો પર અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા કોઈક ગુજરાતી વિદ્વાનો વિવરણ કરી રહ્યા છે એથી મનમાં છૂપું આત્મગૌરવ ફૂદાફૂદ કરી રહ્યું. પુસ્તક પડતું મૂકીને મેં આ વંચાતા લેખનું ટાંચણ દૂર બેઠે બેઠે કોઈ ન બાળે તેમ પોથીમાં પકડવા માંડ્યું. ટાંચણમાં લખ્યું છે કે....

‘ગ્રીસમાં લગ્નગીતો એપીથાલામિયમ્સ કહેવાતાં. પરણેલ દંપતી પોતાના શયનખંડમાં સૂવા જતાં ત્યારે નાનાં છોકરા ને છોકરીઓ ગાતાં.

‘ગ્રીસમાં સવારે ને રાત્રિએ દંપતીના શયનગૃહમાં ગીતો ગવાતાં.

‘એ ગીતો તત્કાલીન જમાનાની દૃષ્ટિએ અશલીલ પ્રકારનાં ગણાય તેવાં હતાં.

‘રોમન લોકોમાં ફક્ત છોકરીઓ ગાતી.

‘ઝેરોસ્તર લગ્નગીતો: પ્રાચીન ઇરાનીઓમાં પણ તેમનાં લગ્નગીતો હતાં.

‘ગાથાનું પડ મું પ્રકરણ એ એક પેગમ્બરે એની પુત્રીના લગ્નપ્રસંગે રચેલું લગ્નગીત જ છે.

‘સોન્યા ઓફ સોલોમન: એમાં રચનાર જેડ્સલામની વનિતાઓને સંબોધે છે.

‘ઝોરોસ્તર તમામ વરવધૂઓને સંબોધે છે.

‘સ્પેન્સર ૧૫૯૪ માં ખુદ પોતાના લગ્નપ્રસંગે એક લગ્નગીત ગાય છે. એમાં પણ સંબોધન ‘હે વિદુષી બહેનો!’ એમ છે.’

પછી એક પારસી વક્તાએ એક ગુજરાતી ગીત ટાંક્યું—

‘ચાલો રે બાયો, ચાલો રે બાયો’

‘ચાલો રે ગીતડાં ગાયે છ.

‘બેનના શુભ લગનનાં

‘ચાલો રે ગીતડાં ગાયે છ રે.’

*

નિબંધ વંચાતો હતો ને મારી રમૂજ વધતી હતી. મારી ઉત્સુકતા પણ માંડ અંકુશમાં રહેતી હતી. આવડા ખુલ્લું પંડિતની પાસે ‘ચાલો રે બાયો ચાલો રે બાયો’ એવી એક કંગાલ કૃતિ સિવાય કોઈ ગુજરાતી લગ્નગીત નહોતું! મારાં સંશોધિત લગ્નગીતોના ‘ચૂંદડી’ સંગ્રહ બહાર પડી ગયો હતો. મારી પાસે, મારા કંઠાએ સો જેટલાં ચૂંદેલાં લગ્નગીતો હતાં. પંડિતોના મેજ પર પહોંચી એ બખ્તોના બતાવવાની ઉત્સુકતાને માંડમાંડ રોકી રાખી હું એ ભાષણનું ટાંચણ કરતો બેસી રહ્યો.

એ વિક્લાન વક્તાના લેખનનું મારું ટાંચણ અહીં પૂરું થાય છે. પંડિત બનવું એ પળે મને મોહક લાગ્યું. થોડીક

સામગ્રી સાંપડે કે તરત તેના પર અંગ્રેજી ભાષામાં લખવું. એ ભાષા ચીંથરાંની ઢોંગલીને પણ પાંડિત્યનો પોષાક પહેરાવી શકે તેવી છે.

*

અંગ્રેજી ભાષાની આ ગુણવત્તાનું દર્શન તે પછીનું માત્રું ‘ફ્રાકસોંગ્ઝ ઓફ સધર્ન ઇન્ડિયા’નું ટાંચણ કરાવે છે. એના અંગ્રેજ લેખકની દૃષ્ટિમાં—

‘દ્રવીડી લોકો જે સાહિત્ય ધરાવે છે તે નૈતિક દૃષ્ટિને હિસાબે જગતે જોયેલ સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યોમાંનું એક છે. કોઈ પણ ભાષામાં આના કરતાં વધુ સામર્થ્ય અને સંક્ષિપ્તતાનો સંયોગ કદાચ નહિ જડે. અને ખુશીથી કહી શકાય કે કોઈ પણ બીજી ભાષા માનવ-મનને વ્યક્ત કરવામાં આનાથી અધિક નિકટગામી અને તત્ત્વદર્શી નહિ હોય.

‘પાદરી ટેલર કહે છે કે તામિલ એ સર્વ માનવ-બોલીઓમાંની સર્વોત્કૃષ્ટપણે સમૃદ્ધિભરપૂર, સુઘડ અને ફરસી વાણી છે.

‘ડૉ. કાલ્ડવેલને મતે તામિલ એ એક જ એવું દેશજ ભાષા-સાહિત્ય છે કે જેણે સંસ્કૃતના અનુકરણથી સંતુષ્ટ ન થતાં એને ટપી જવાનો માનભયો યત્ન કર્યો છે.’

તામિલ ભાષા અને દ્રવીડી સાહિત્યની આવી અદ્વિતીય સિદ્ધિઓથી આપણે બેનસીબ હોઈએ એવો ખ્યાલ ઉપલા આંગૂઠજનોની પ્રશસ્તિથી આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં મુકાયેલાં આ અહોગાન સુંદર લાગે છે!

*

પણ આ અંગ્રેજી ટાંચણ દ્વારા હું જે શોધું છું તે તે કાઠિયાવાડના ઘોઘાવદર ગામના દાસી જીવણ અને દૂર પડેલા દક્ષિણ હિંદ વચ્ચેના સંબંધતાં છે. ટાંચણ કહે છે કે ‘દક્ષિણ હિંદનાં લોકગીત રચનારાઓ અને ગાનારાઓ ઉચ્ચ વર્ણનાં લોકો નહીં પણ ધાર્મિક ભિક્ષુક જમાતોના રાટી માગતા રજળુ સાધુઓ હતા; અને એમાંના પણ મોટે ભાગે દેવદાસીઓના દીકરાઓ હતા. તેમના પિતા કોણ અને તેમની જાતિ કોણ તેની તેમને ખબર નહોતી. દેવમંદિરમાં પ્રભુને સમર્પિત થએલી નર્તિકાઓના આ પુત્રો હતા. સમાજ તે નખાપાઓને પાછા અપનાવી લેતો અને લગ્નસંસાર પણ માંડવા દેતો. દેવના આ દાસોને કોઈ તિરસ્કારી શકતું નહિ, તેમ મુઠ્ઠી ભાત કે બે ચપાટી આપવાની ના પાડી શકતું નહિ. લગ્નમાં અને જમણામાં, ઉપવાસોમાં અને મરણ-પ્રસંગોમાં, વાવણી અને કાપણીનાં પર્વોમાં, પૂજીંમા અને સંક્રાંતિ પર આ દાસને નોતરવામાં આવતો. એનાં કીર્તનોનું શ્રવણ થતું, અને એને પુરસ્કાર અપાતો. લગ્ન વખતે એ કૃષ્ણનાં ગાન ગાતો અને મૃત્યુ પ્રસંગે યમનાં; કુમારિકાઓ પાસે કામદેવનાં અને પુરુષો પાસે રામનાં. ભીળતો ભીળતો એ શીલ અને સ્વધર્મનાં ગીતો ગાય છે.’

આ દ્રવીડી ‘દેવોનો દાસ’ ગુજરાતના માર્ગી સાધુને ઘણાખરો મળતો આવે છે. જેની ગુપ્ત સમૂહક્રિયાઓને માટે ઘણું ઘણું અનાચારયુક્ત સંભળાય છે તે બીજામાર્ગી સંપ્રદાયનું ફરજંદ આ માર્ગી સાધુ એકતારો લઈને ઘરેઘર ભ્રમી રહે છે ત્યારે દ્રવીડી દેવદાસના જેટલો જ આતિથ્યને પાત્ર બને છે. એક શબ્દનો પણ ફેરફાર

ક્યાં વિના આપણે નીચેનું વર્ણન આપણા આ તંબૂરાવાળા માગીને લાગુ પાડી શકીએ—

*

‘સાંજને શીતળ સમયે આ દાસ અન્નની અને રાત-વાસાની શોધમાં એકાદ શાંત ગામડામાં પ્રવેશ કરે છે. સ્ત્રીધેસ્ત્રીધો એ ‘મંડપમ્’ અથવા મંડપ એટલે કે મંદિરના બહુસ્થંભી ચોકમાં જાય છે, એટા પર બેસે છે, વીણાના તાર મેળવે છે, તુંબડાનું ભિક્ષાપાત્ર પોતાની આગળ મૂકે છે. લોકો ત્યારે થાક્યાંપાક્યાં ખેતરોમાંથી આવતાં હોય છે. સમાચાર ઝડપથી ફરી વળે છે કે ભજનિક આવ્યો છે; એટલે સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોનાં પગલાં ‘મંડપમ્’ તરફ વળે છે. ત્યાં તેઓ ભોંય પર બેઠાં બેઠાં ભજનના પ્રારંભની વાટ જુએ છે. ભજનિક જે પદ ગાય છે તે પદ જો જાણીતું હોય તો તમામ ગામડિયાં તેનું ધ્રુવપદ ઉપાડી લે છે, અને એ સમૂહગાન સંધ્યાની લહરીઓ ઉપર પથરાઈ રહે છે. અને પછી તો પ્રત્યેક ટૂંકને અંતે ધ્રુવપદ વધુ ને વધુ ઘેરું ગાને છે; પછી એનું તુંબડું ચારે તરફ ફેરવવામાં આવે છે અને એમાં પૈસા ટપકી પડે છે. પછી અધારું થાય છે ત્યારે ગામનો પટેલ ભજનિકને નોતરે છે, પેટભરીને જમડે છે અને પછી એને પથારી આપે છે.’

*

આ દ્રવીડી ‘દેવ-દાસ’ની ગ્રામ્ય મહેમાનીના કરતાં આપણા માગી સાધુની સુશ્રુષામાં એક વિશેષતા પણ સંભળાય છે. યજ્ઞમાનનો છેલ્લો પ્રશ્ન સુવા ટાણે એમ હોય છે

કે ‘સેવામાં જેને કહો તેને મોકલું.’ અતિથિ યજ્ઞમાનઘરની હરકોઈ મનપસંદ સ્ત્રીની માગણી કરી શકે છે ને એ સ્ત્રીની સેવા પામી શકે છે. અનેક અતિથિઓ આવી ‘સેવા’ની બિલકુલ ના પાડે છે.

ભજન-વાણીના ગાયકો આ ‘માગી’ઓના નામે ચડાવવામાં આવતો અનાચાર કેટલો તથ્યવાળો છે ને કેટલો કલ્પનાસર્જિત છે તેની તપાસનો મુદ્દો પ્રસ્તુત નથી, પણ આવા વ્યાપક અનાચારની સાથે વળગેલી હોવી જોઈએ તેવી ઉન્મત્તતા, તેવી નશાખોરી, માંસમદ્યાદિનો બહેકાટ, ચેનચાળા ને કુચેષ્ટાઓ જેવું કશું આપણી નજરે આવતું નથી. માગીની નમ્રતા, શાંતિમયતા, મિતભાષિતા, ભજનપ્રેમ, વિગલિતપણું, સેવાપરાયણતા ને ગાંભીર્ય સર્વત્ર તરવરતાં હોય છે; લંપટપણું પોતાનાં ભોગ થઈ પડેલાંની ચોપાસ જે બિલીષિકા જન્માવે છે તે મેં માગી ગૃહો-કુટુંબોમાં જોયું નથી. આગણું સ્વચ્છ, નરનાર આનંદી, સ્ત્રીશરીરો સ્વસ્થ ને સુઘડ, વાણીમાં ગંદાપણાનો સદંતર અભાવ, હેતાળ ને હસમુખાં, શ્રમપ્રધાન જીવન, અને ભજન ગાવાની ભાવ-પૂર્ણ છટા, એ તો નજરે જોવાતાં લક્ષણો છે. બીજે પાસે નાનો પાટ અને મોટો પાટ એ નામની તેમની સામૂહિક ધર્મક્રિયાઓ, ‘મોટા પાટ’ની સાથે સંલગ્ન કહેવાતી ગુપ્તતા ને સામૂહિક વ્યભિચારની જુગુપ્સકતા, એ પણ નિશ્ચિતપણે કહેવાની બાબતો છે. મૂંઝવણ એ રહે છે, કે આ બે તત્ત્વોનો સમન્વય શી રીતે સચવાય છે? લંપટતાનો બહેકાટ કેમ ન પ્રવર્ત્યો; દંપતીજીવન અને કુટુંબવ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન બન-

વાને બદલે સમઘરણ ગતિએ શા માટે ચાલ્યા કરે છે ?
 ગામીનાં અનાથ, રોગી કે દુઃખી જનોનો પાસે જ્યારે કોઈ
 બીજું ન જાય તેટલી ગંદકી થઈ પડી હોય છે ત્યારે ત્યાં જઈ
 પહોંચીને રસી મળ મૂત્ર ધોનારા આ માગીઓ જ કેમ
 હોય છે ? ઘરઘરથી રામરોટીના ટાઢા બિના ટુકડા બીખી
 લાવીને ક્ષુધાર્તોને ખવરાવનાર આ માગી જ કેમ હોય છે ?
 માગી સાધુના હૃદયનું માર્દવ સૌથી જુદું શાને પડી જાય
 છે ? માનાપમાનના રાગદ્વેષથી એ કેમ મુક્ત હોય છે ?

[૨]

એ પ્રાણ હજી મર્યો નથી

૧

ગીતા મેં ગાગરમાં ભરી રાખ્યાં છે;
ઘંચું ત્યારે ઢાંકણ ઉઘારી નાખું,
એટલે ગીતાની ધાર થાય.

૨

ધરતીની ધૂળમાંથી ચ
ગીતા હું બનાવી શકું છું.
એક પૂરું થયું નોંચ
ત્યાં તો ખીજું હાજર !

૩

ગાનારાંને માટે
ચોખી ને અજવાળી રાત રૂઠી;
પણ સજણાંને કાજે તો સારેરી
અંધારપછેડે ઢાંકેલી રાત.

૪

આ મોં તારું તું શા વડે ધૂએ છે અસિ !
તે તાજું ને તાજું જ દિસે છે ?
હું તો ઘોઉં છું ચોખે જળે,
બાકીનું બધું ભગવાન કરે છે.

૫

તને મેં કૃત્ત સમી કહી,
સરખામણી સાચીરતો:
કારણ તારા પર બધા થે મોઢે,
તને મોહ કોઈ પર નહિ.

૬

હટ ! રસ્તે પડ પાગલી !
તું તો છે દેરાંની ટકોરી જેવી:
જે આવે તે વગાડે.

સ્પેનિશ લોકગીતોના અંગ્રેજી અનુવાદોવાળા મારા ટાંચણનું આ ગુજરાતી કરીને આપું છું. ૧૯૨૬ ની એ સાલ છે. જ્યારે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના અંથાગારમાં બેઠો બેઠો થોથા ઉથલાવતાં હતો, ને ક્રુધાતુર જેમ આવે તેમ ઉતારા કરતો હતો. ‘સ્પેનિશ ફ્રાકસોંગ્સ’— (એસ. ડે. મેડેરીઆગા) આ મેડેરીઆગા નરવાચક નામ હશે કેનારીવાચક? જાણી શકાયું નથી, પણ છે તો કોઈક સમાનધર્મી જીવડો ! લોકગીતની પાછળ પાગલ બનેલા વિના તો આવું કોણ લખે કે:

‘બુદ્ધિ તો ગુમાની છે. માનવીનો પ્રાણ સત્ય અને સૌંદર્યને ઊંબરે, વિચારનાં વણેલાં રાંઠવાંની સીડીને માર્ગેથી નહિ પણ એથી ટૂંકે માર્ગે પણ પહોંચી શકે છે એ વાતને બુદ્ધિ તો મહામુશ્કેલીએ નિહાળી શકે છે. સ્પેનિશ પ્રજાએ સત્ય અને સૌંદર્યની શોધમાં નીકળી પડવામાં, એના સુધારકોએ એને છાપાં વાંચનારાં વિદ્વાનોની કક્ષાએ પહોંચતાં કર્યાં ત્યાં સુધી વાટ જોઈને બેસી રહેવું ગણકાર્યું નથી. એમણે તો ઉઘાડી આંખે ચોપાસ નજર કરી અને સહૃદય-

તાલેર ગાયે રાખ્યું. પરિણામે નીપજી આ લોકકવિતા, કે જેને ટપી જાય તેવું બીજું કંઈ હજી નથી. સમૂહ-શાયર લેખે જોઈએ તો સ્પેનિશ જનતા એ યુરોપના સર્વોત્તમ સર્જક કવિઓની હરોળમાં ગિરાજે છે. ’

એ સર્વોત્તમ કવિતાનાં બાહ્યાભ્યંતર લક્ષણો બતાવતી અને તુલના કરી આપતી એ મેડેરીઆગાની પ્રવેશિકાનો મારા ટાંચણમાં ટપકેલો પાનાંબંધ ભાગ અહીં ઉતારીને વાચકોને વિવેચનથી ગુંગળાવી નાખવા કરતાં તો સારી વાત એ જ છે કે આ સ્પેનિશ લોકકવિતાને પોતાને સ્વયંપ્રતીત બનવા દઉં. ટાંચણમાંનાં એ મુક્તકોને જ ગુજરાતી ગદ્યમાં મૂકું—

*

તકલીરે જીદાં પાડેલાં
એ જાડ જેવાં તું ને હું :
વચ્ચે પડ્યો છે રસ્તો,
પણ ડાળીઓ આપણી ગૂંથાઈ ગઈ છે ઊંચે.

*

ઓ માડી !
‘પાણી-સરો’ એણે મારું બેડું ફેાડ્યું.
બેડાતું મને દુઃખ નથી,
દુઃખ તો છે ગામગપાટાતું.

*

એ જણીઓ જોડે મને જોઈને
રસ્તે જતી તું થડકતી ના;
મેળે તો ઘણા ય જાય,
પણ એ તો જોવા—વોરવા નહિ.

*

છે ના કંઈ અચરજની વાત !
એ જ દા'ડા પર એની ઓળખાણ થઈ,
આ જ તો મારી મા કરતાં ય વહાલેરી લાગે છે.

*

તું કહેછ કે એને તું ચાહતો નથી,
તેમ નથી તું એને મળવા જતો;
પણ તો પછી એના ઘરની કેડીએ
ઘાસની સળી યે ઊગતી નથી શાથી !

*

મારી રાણીના બાગમાં
વાવી ગાડી ને સીંચી તો હું તૂટીમૂંઝે;
ગુલાબો ચૂંટવાની મોસમ આવી
ને બીજે માળી પેસી ગયો.

*

તારે હોઠે છે તુચ્છકાર,
નેણામાં છે પ્યાર.
હોઠ કહે છે 'ચાકરો જા,'
નેણાં કહે છે 'આવ.'

*

પાણી જેમ નદીને શોષે છે,
ને નદી જેમ દરિયાવને;
તેમ તારે મને શોધવા તો આવવું નથી,
ને કહેવું છે કે મને પ્રેમ કાં કરતી નથી ?

*

ઈર્ષા થાય છે એ પંખીડાંની,
તારી ખારીને સળીએ બેસી એ ગાય છે;
હું ગાઉં છું એકલો ને ઉદાસ,
ગાન મારાં પવનને જ ભળાઉં છું.

*

રડો નયનાં, રડો,
કારણ કળ્યા વિના યે રડો.
નારીને ખાતર નરે રડવું
એ કેઇ શરમની ખાત નથી.

*

તારો પ્યાર ખાખોચિયા જેવો છે,
ને મારો છે ઝરા જેવો.
સૂરજ તપે ત્યારે ખાખોચિયું સુકાય,
ઝરો તો વહેતો જ રહે છે.

*

દરિયાને તળિયે
મોતી યે સદ્ગામત નથી;
તો કાંઠે ઊભેલી તું શી રીતે
હેમખેમ જવાની આશા કરે !

*

ખરાખરીનું ગાવાનીં ખેવના હોય,
તો ગાજે કલેજીં ધવાય તે ટાણે;
છો ને ગાવાનું જરીકે ન આવડતું હોય,
વેદના જ કળાનું સ્થાન લેશે.

*

એક રૂપાળી બાળા
ગાંધે અદેલીને ઊભી હતી.
એણે મારો આતમ માગ્યો;
મેં એને હૈયું આપ્યું.
એણે મારો આતમ માગ્યો
મેં એને રામરામ કર્યા.

*

ઓ જય વાયરામાં લહેરાતા
મારા પ્રીતમના નિઃશ્વાસ,
ઓ જય હવામાં
ઓ જય-ઓ જય.

*

સફેદ નાનું પારેવું
હિમ જેવું સફેદ,
હરિયાળીમાં ઊતર્યું,
નહાવું છે એને.
સોનાની પાંખો,
દૂધ જેવું મોહું,
સરસવ સમી આંખો.
હરિયાળીમાં જઈશ ના પાંખી,
આવ મારી સંગે,
હરિયાળીમાં જઈશ ના પાંખી,
કારણ કે મને તું વિસરાતું નથી.

તાલ કે સૂરના બાહ્ય સુશોભનથી વેગળું પાડીને જે
સૌંદર્ય આ તરબુમો આપણને બતાવે છે તે શું આછું છે?
મેહેરીઆગાના શબ્દો સાર્થ બને છે: ‘સ્પેનિશ લોકકવિતા
એ કોઈ અન્ય સાહિત્યની પેટા-નીપજ નથી પણ સ્વયંસ્વા-

ધીન, સ્વાયત્ત વસ્તુ છે. એમાં પ્રભાતની તાજગી છે, સભાન વ્યક્તિગત કલાવિધાન પ્રત્યે લાપરવાહી છે, ઉચ્ચારણની સચ્ચાઈભરી ઉત્સુકતા છે અને ઘડીક કોઈ પ્રાચીન આકારનું અનુકરણ કરતી તો ઘડીક મૌલિક ઘાટ ઉતારવા મથતી, ઘડીક ચમક લાવવા ઉદ્ધમ કરતી તો ઘડીક કોઈ ઉદ્દેશ અગર વિચારની હિમાયત માટે ઉદ્ધત થતી એવી બોદ્ધિક કવિ-રચનાથી વેગળી બેસીને આ સ્પનિશ લોકકવિતા નિરુદ્દેશપણે સર્જાય છે, અનુભવના વૃક્ષ પરથી પાકા ફળની પેઠે ટપકી પડે છે, અને વિના ચત્તે એક કાતિલ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે.’

*

રોઁ એઁ સોઁના ગ્રંથાગારમાં સાંપડેલી આ સ્પેનિશ સમઘર્મીની દોસ્તીને તાજ કરતો પાનું ફેરવું છું ત્યાં સામા મળે છે ‘ઉત્તડ ખુમાણ કાંકચના.’ ભાઈબંધી પણ આ પરિ-ભ્રમણની વાટે કેવી પચરંગી પામ્યો છું ! કોઈક ભાઈએ મુંબઈમાં મને શોધી કાઢ્યો અને સંદેશો દીધો : ‘કુંડલા ગામના એક ગૃહસ્થ તમને સેન્ડહસ્ટ’ રોડના અમુક મકાને મળવા માગે છે. એની પાસે જોગીદાસ ખુમાણ વિશેની એક ઘટના છે.’

સોનેરી પટાવાળી લાલરંગી ચક્કરઘાટ પાઘડી પહેરીને બેઠેલા એ ગૃહસ્થે, જીભની કશીક ખોટને લીધે પ્રત્યેક શબ્દ ચીપી ચીપીને ત્યાં મને નીચેનો કિસ્સો કહી બતાવ્યો : —

‘અમારા જ કુટુંબની આ વાત છે. કુંડલામાં અમારા દાદા જીવા પારેખ થઈ ગયા. ઠાકોર વજ્રેશંગજીના કાળમાં એ કુંડલા મહાલનો ઇબ્નરૌ રાખતા, મહારાજના કૃપાપાત્ર

હતા, રાણી નાનીબાએ ભાઈ કહી રાખેલા. એમણે ૪૦૦૦ રૂપિયાના બે સોનાના તોડા નાનીબાને ભેટ આપેલા. નાનીબાએ તેમનો ઈન્કાર કાયમ રખાવેલો. જીવા પારેખના દીકરા જૂઠાભાઈ, માધવજીભાઈ, ગિરધરભાઈ, ભગવાનભાઈ ને રામજીભાઈ.

‘એક દિવસ એક ઘોડેસવાર સાંજને ટાણે બજારમાં આવી ઊભો રહ્યો, પૂછ્યું:

‘આ દુકાન ગિરધર શેઠની?’

‘કહ્યું: ‘હા.’

‘ત્યો આ ચિઠ્ઠી.’

‘ચિઠ્ઠી હાથોહાથ દઈ, દુકાનની દીવાલમાં ખંદ્રકને ભડાકો કરી ઘોડેસવારે ઘોડી ઉપાડી મૂકી.

‘થોરના દૂધથી ચોટેલી એ ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું: ‘તને મારવો હોય તો આટલી વાર. પણ ન મારું. તું પારેખનું ખોરડું. તું ઠાકોરને જલદી મનાવજે.’

‘કુંડલામાં આરબની બેરખ રહેતી; ચાઉસ જમાદાર કહે કે, ચાલો એની પાછળ ચડીએ.

‘ગિરધર પારેખ કહે: ‘ના, ના.’

‘ઓ પારેખ, તમે આ શું કહો છો? ચડ્યા વિના ન ચાલે.’

‘ના, ના.’

‘બહારવટિયો તો ચાલ્યો ગયો. ગિરધર પારેખ મહારાજ પાસે ગયા. મહારાજે કહ્યું: ‘તમે ઉતાવળ ન કરો. વઘિ ચાલેજ છે. અમારે પણ બહારવટું લાંબું ચાલે તે પાલવે નહિ.’

‘એવામાં ગિરધર પારેખના દીકરા જમનાદાસ પરણે. જન ડેડાણ કીકાણીને ત્યાં જાય. કુંડલાથી ડેડાણ દસ ગાઉ રસ્તો ઘણો ખરાબ. જનમાં એકસો ગાડાં. અઢીસો વોળા-વીઆ, વાણિયા પચાસ. બહારવટિયા સાથે વેર એ બીકથી આટલો બંદોબસ્ત.

‘ડેડાણમાં વિચાર થયો, આપણે દુશ્મનાવટ પાર પાડીએ. કોઈની સાથે બહારવટિયાને કાગળ મોકલીએ.

‘લગવાનલાઈ કહે કે, ‘ના, ના, હું જ બહારવટિયાની પાસે જઈશ.’

‘અરે, મારી જ નાખે.’

‘મારે નહિ.’

‘એક બેલગાડી લીધી, એમાં વીશ મણુ લાડવા લીધા, ને પહોંચ્યા સાણાને ડુંગરે.

‘ડુંગર પર ચાડિકો બેઠેલ.

‘એને લગવાનલાઈએ નિશાની કરી, ધોળા ખેસથી.

‘ચાડિકે આવવા ઈશારત કરી, ગયા, ને કહ્યું: ‘આપાને ખબર આપો.’

‘ગયા ડુંગરાની અંદર, બહારવટિયાના રહેઠાણમાં. બધા ભેઈ રહ્યા.

‘બહારવટિયે પૂછ્યું: ‘કેમ આવવું પડ્યું, પારેખ ?’

‘કહે કે, પિરસણું લઈને.’ એમ કહી વીસ મણ લાડવા હાજર કર્યા.

‘અરે પણ આટલું બધું ?’

‘હા, જોવે.’

‘બીક ન લાગી ?’

‘ન લાગે. કળ કોણ ?’

‘પછી પાછા ફરી ગયા.’

*

એ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પરના મકાનમાં આ વાત કહેનારનું નામ મળે છે ટાંચણમાં: એ હતા જીરા પારેખના પૌત્ર દ્વારકાદાસ પારેખ. એમની ચોકસાઈ પણ કેટલી બધી હતી ! પાછળથી એમણે મને કહેવરાવ્યું કે આ કિસ્સો જોગીદાસ ખુમાણનો નહિ પણ એમની પછીના બહારવટિયા, કાંકચના ઉન્નડ ખુમાણનો છે.

પારેખના પુત્ર ભગવાનભાઈનું જિગર કેટલું જબરું હતું ! હાડોહાડ વૈરથી ભરેલા બહારવટિયાની સાવજ-બોડમાં જનાર એ વણિકને બાન પકડાવાની પૂરી સંભાવના હતી. ને બાનને બહારવટિયા ખતમ પણ કરતા. એ બાણ છતાં પોતે ચાલ્યા અને દીકરાનાં લગ્ન વચ્ચે આવી હામ બીડી. વણિકના રક્તમાં રાજપૂતી હતી.

મારા મેઘાણી કુટુંબનો જ એક કિસ્સો યાદ ચડે છે.

પ્રેમજી મેઘાણી, ભાયાણી કાઠીઓના કામદાર, ધણીના કટ્ટર શત્રુ ધાનાણી કાઠીઓના ગામ લાખાપાદરની બજાર સોંસરા નીકળે છે. ગાડું હતું સાથે, પણ બજારમાં પોતે હેઠા ઊતરી ચાલતા હતા. હાથની આંગળીમાંથી સોનાના વેઠ પડી જાય છે. પણ એની ખેવના ક્યા વગર પોતે ચાલ્યા જ જાય છે. ધાનાણીઓનો ભરચક હાથરો બેઠો છે. એમાંથી એક જણે વેઠ પડી ગયેલો જોયો, સાદ ખાડ્યો, ‘અરે કામદાર, આ વેઠ પડી ગયો.’

પ્રેમજી મેઘાણીએ પાછળ ફરી, ‘પલ્લ વાર ઊભા રહી, પ્રત્યુત્તર વાળ્યો :

‘જાણું છું, પણ હું ભાયાણીનો કામદાર, ધાનાણીની ધૂડમાં હાથ નાખું નહિ.’

ચાલ્યા ગયા. એવા તિરસ્કાર-શબ્દો પણ શત્રુ-હૃદયોમાં પડેલી ઉમદા લાગણીને સ્પર્શ્યા. ડાયરામાંથી કોઈએ સામે હરફ ન કાઢ્યો. જવા દીધા.

*

એ વણિક સંસ્કાર, જેના ઉપર વર્ષોથી ‘વાણિયા-ગત’ના કુસંસ્કારનો પોપટો બાંધી ગયો છે, તેની ચમક, વર્તમાન યુગમાં ફરી બહાર આવી છે. ગરમા, જાપાન અને મલાયામાં રુંધાઈ રહેલા વણિક યુવાનોના કેટલાક કાગળો વાંચવા સાંપડ્યા છે. કોઈ જીવાનો વિષુપરજુયા ગયા હતા ને ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યા. કોઈ તાજાં લગ્ન કરી, મહેકતું જોબન લઈ એકાકી દરિયો ઓળંગી ગયા, પાછળ નવવધૂઓ ફફડતી

એકી રહી. ન સામે પારથી તાર કે ટપાલ, ન રેડિયો દ્વારા
ય પતો ! ત્રણચાર વર્ષે બાણ પડે છે કે એ જીવતા છે, સુભાષ
ખોજનો સંજીવની-સ્પર્શ પામ્યા છે, સમગ્ર સત્ય કેઈ ગુલાબી
સ્વપ્નસમું બની સમેટાઈ ગયું છે, આઝાદો હતા તે કારા-
ગારમાં ધકેલાયા છે ને કારાગારોમાંથી એમને છોડાવવાના
પ્રયત્નો ચાલે છે. એની વચ્ચે એક કાગળ વાંચવા મળે છે.
નામું લખવામાં જેટલી સુઘડતા તેટલી જ સુઘડતાવાળા મરોડ-
દાર અક્ષરોમાં લખ્યું છે:—

.....(ખર્મી)

૧૪-૩-૪૬, ગુરુવાર

પૂ.....ભાઈ,

જય હિંદ. એક સ્નેહી મારફત....ની ચોપડી વાંચવા
મળેલી. સત્યકથા પર રચાઈ છે એટલે દિલને અસર કરે એ
સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોએ હિંદીઓ પર કરેલો ત્રાસ વર્ણવાયો
નથી. હશે. લાખો હિંદીઓ ભાગતાં ભાગતાં મરી ગયાં,
અગ્નિસંસ્કાર પણ ન અપાયો.

“ હજી એ દિવસ દૂર છે કે જ્યારે દેશ માટે લાખોની
સંખ્યામાં મરણિયાઓ નીકળે. ખંગાળના દુષ્કાળની કથા
આથી ય લયંકર છે. કાગડા કૂતરાનું મોત બલે થાય, પણ
હજી ય દેશ ખાતર શહીદ થવાનું કેમે ય ગળે ઊતરતું નથી.
વારુ, ક્યારેક સમજ આવશે.

“ હમણાં હું ખારસો સાથીઓ સાથે કારાગૃહમાં છું. બધા
આઝાદ હિંદવાળા છીએ. દસેક મહિના થયા. હજી દેશ

પહોંચતાં વરસ પૂરું થઈ જશે. અંગ્રેજો ખરે જ લાગેડું અને ડરપોક છે એવી ખાતરી છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં થઈ. આઝાદ હિંદ ફ્રેન્ચે અંગ્રેજોને જે ઝડપથી લગાડયા છે, તે પણ એક અભિમાનની કથા છે. દેશ આવીશ ત્યારે વાત. પૂર્ણ સ્વરાજ એ હિંદમાં સ્વપ્ન છે, પૂર્વ એશિયામાં સિદ્ધિ હતી. આટલાં વર્ષોની ખરી આઝાદી બાદ ગુલામ દેશમાં આવવાનો વિચાર સુખમય તો નથી જ. જન્મભૂમિ છે એટલે જીવન અને મરણ ત્યાં જ ઠીક છે. મારી જેવા લાજબાઉ જૈન માણસો પણ માણસને કાપતા થયા છે, તે પણ સમયની બલિહારી છે. ખૂબ મજા આવે છે લડાઈમાં. મારો અને મરો. બસ કોઈ ચિંતા નહિ. સહકુટુમ્બ આનંદમાં હશે. હું મજામાં છું. જય હિંદ.

લિ.....”

સામાન્ય લણતર ભણેલા, બિલકુલ વેપારી જ ધંધાવાળા એક ગ્રામવાસી વૈશ્યપુત્રનો આ કાગળ છે. ઉઘાડા નાનકડા પોસ્ટકાર્ડમાં પડેલી એ વાણી એને લણતરે નહિ પણ ભાવનાએ સંપડાવી છે: ‘હું ભાયાણીનો કામદાર, ધાનાણીની ધૂડમાં હાથ નાખું નહિ.’ એ ભાવાનું પણ એમ જ હતું.

*

વનવિહારી મારા હૃદયવિહંગ, ફરી પાછા માળામાં આવો, ટાંચણ-પાનું ફરી એક વાર રોન એન્ડ સોન્ના ગ્રંથાગારમાં ખોલાવી રહ્યું છે. અન્નહયો અંગ્રેજ આલ્ફ્રેડ વિલિયમ્સ તને ચાદ કરે છે. એના દેશની, સોગંદ ખાવા જેવી એક જ મહાનદીના ઉપરવાસના પ્રદેશમાં આથડીને એણે ‘ફ્રેડસોંગ

ઓફ અપર ટેમ્સ' સંગ્રહ્યાં છે. આપણે એ સમકાલીનઃ એનો સંગ્રહ પણ ૧૯૨૩નો. એના પ્રવેશકમાંથી એકી ધારે ઉતારા કર્યા છે, એ કહે છે કે—

‘મારે નિસર્ગ અને જીવન બેઉ જોવાં હતાં. મેં યત્ન કર્યો છે સુંદર તેમ જ વાસ્તવિક ઉભયનું આલેખન કરવાનો.

‘મારે માટે ત્યાં ગીતોની હસ્તી જોયા ભેળી જ પકડાય તેવી નહોતી. સેંકડો ગામોમાં તમે ફરી વળો, આંખો ઉઘાડી ભલે હોય ને બુદ્ધિ જાગ્રત ભલે હોય, છતાં એક પણ ગીત જડે નહિ. ગીતો કંઈ ધોરી રસ્તા પર રાહ જોતાં નથી હોતાં. એ તો લપાયાં હોય છે ખૂણે ને ખાંચરે. આથી જ એ સામાન્ય પ્રવાસીઓની આંખે ચડતાં નથી.

‘સાદી વસ્તુઓ જ મહાન હોય છે અને પ્રાથમિક વસ્તુઓ પાયાની હોય છે. ઇમારતનો ઉપલો ભાગ વિલુપ્ત થયો હશે ત્યારે એ પાયાની સામગ્રી જ ટકી રહેશે.

‘હમેશાં એવું બન્યું છે કે જ્યારે કલા, સાહિત્યમાં કે ચિત્રમાં ઊતરી ગઈ હોય છે, આંખી પડી ગઈ હોય છે અથવા સાચે માર્ગેથી ચાતરીને અધોગતિને પામી હોય છે, ત્યારે એનો પુનરુદ્ધાર મૂળનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોનું જ શરણ લેવાથી થઈ શક્યો છે. આજે પણ આપણું સાહિત્ય, વિશેષે કરીને આપણી કવિતા,—ઉર્મિકાવ્યોની તેમ જ મહાકાવ્યોની—એ જ માર્ગે નવસંસ્કરણ માગે છે. નવા ભાવોદ્રેકને આપણે મારવો કે રૂંધવો નથી, પણ જૂની નસોમાં નવું રુધિર ભરવું છે, નવી નસોમાં જૂનું લોહી નહિ.

‘જે મરણ પામ્યું છે તેને ઢઢોળ્યે કશો લાભ નથી. સારું કે નરસું, મર્યું છે તે છે મર્યું. પણ એના પર વિસ્મૃતિની ધૂળ વાળી દેતાં પહેલાં ખાતરી કરજો કે શું ખરેખર એમાંથી પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે ?

‘મારો દાવો છે, કે જૂનાં લોકગીતોને જન્મવાનાર ‘સ્પિરિટ’ હજી મર્યો નથી, મરી જઈ શકે નહિ, અને ભલે બહિરંગ ઘાટે આકારે નહિ તો પણ ભાવિ કાર્યના પાયા લેખે એ જૂના સ્પિરિટની નવજાગૃતિ કરવી એ હિતાવહ છે.’

સજ્જણ ગિયાં ને શેરીયું રહી !

વિશ્વ-સાહિત્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બે તત્ત્વોને સામસામે
છેડેથી બેંચી લાવીને ભેગાં બેસારેલાં બેવાય છે: મરણ અને
પરણ, લગ્નમંડપ અને મસાણ, કંકુ અને ભસ્મ. મારી
ટાંચણપોથીનાં નવાં પાનાંમાં પણ એવાં બે તત્ત્વોની બેડી
બની ગઈ છે, એક જ શાહીએ ને કલમે, એકી બેઠકે, (અનુ-
માન થાય છે કે ચાલતી ટ્રેનમાં કોઈક ભરવાડે કથેલાં)
ત્રૂટક છૂટક જે લોકકવિતાના ટુકડા ટપકાવ્યા છે, તેમાં
પહેલું આ પદ છે-

કાયા ખાંધી કટે લાકડે,
ફરતાં શ્રીફળ ચાર;
પંડ પરમાણે પાંભરી,
ખોટપેને તાર. (?)
નગરમાંથી નનામિયું નીકળિયું,
તે દી' નેજા ફરકે ચાર.

મસાણે જૈને મડાં લૂંટશે,
વાશે વા ને ઊઠશે સેલીયું;

જેઠવો રામનો કે'—

કાયા ખાંધી કટે લાકડે,
ફરતાં શ્રીફળ ચાર.

*

જેઠા કે'

એક હી'ના જાણુ' એકલાં
કાં રે'વી મસાણે રાત;
ગોળા છૂટે ગેખના,
(તે હી') ઘટડું પામે ઘાત.

દાર્શનિક લોકકવિ આ જેઠો તો આ પાનાં પર
આપણો જાણીતો સહયાત્રી છે. લોકવાણીમાંથી જીવનરસ
પીતો પ્રવાસી—માનવ ઘડીક એ ફિલસૂફનું પદ બોલી સ્મ-
શાનનાં સ્મરણુ આપે છે, 'વાણે વા ને ઊડશે સેલીયું' એમ
ચાદ કરાવી આપણા પિંડની બની ગયેલી રાખને પવનમાં
ઊડતી બતાવી ઠીક વ્યંગ કરે છે, અને તે પછી વળતી પળે
એ પ્રવાસી ચૂડ વિજેગણની પ્રેમ-કવિતામાં લેટી પડે છે:—

સાજણુ સિવાડે ચરણિયો,
ફરતી મુકાવે કોર;
ઉરે ટંકાવ્યાં આભલાં,
હૈંડે લખાવ્યા ઝીણા મોર.
હૈંડે લખાવેલ મોર તે ખરા,
ઈ સાજણુ છે પાકા તેલના ધરા,
બોલે મીઠું ને કરે છે ગોર.
સાજણુ સિવાડે ચરણિયો, ફરતી મુકાવે કોર.

*

નવી જ ઉપમા મળી—સ્વજન એ તો 'પાકા તેલના
ધરા'—પાણીનો નહિ, પાકા તેલનો ભરપૂર ઘૂનો!

સજ્જાં ચડયાં ચોરીએ,
ચકલાં બાંધ્યાં ચાર;
બાથમાં ઘાલી બેસારો માયરે,
કોડે જમાડો કંસાર.
કોડે જમાડો કંસાર તે લગારક ચાખશે,
પછે પીઠિયાળી વરમાળ ડોકમાં નાખશે.

*

ગિજળાં સાજળુને ન સારીએ
જેની કાયામાં હોય બો'ળા કાંટા;
સાજળુ દી'એ પાડે હા,
રાતના ખવારે આંટા.

આના રચયિતા જેઠો ને ચૂડ વિજ્ઞેગણ, બેઉ બાદ દેવાય છે. કવિ નહિ, કવિતા જ રહી જાય છે. લોકવાણીમાં શ્વાસ ઘૂંટનાર એ સંગાથી મુસાફરનું મન જ આપણા વિચારને એકમાત્ર વિષય રહે છે. પ્રિયજન-સ્વજનનાં પરણેતરનો ચિતાર મહાલીને એ વળતી જ ક્ષણે ચંચળ સ્વજન-મનથી ચેતી જવા કહે છે. પ્રેમમાં મળેલી નિરાશા એ તો ભારી સાર્વ-જનીન ભાવ લાગે છે ! કોણ જાણે ક્યાંથી કાને પડેલાં, કેટલી પેઢીએ ટોચાતાં ને ખરી જરી જતાં આ બાંડિત પદોને એ ભરવાડે પકડી, કલેજે ને કંઠે રમમાણ રાખ્યાં હશે—

સજ્જણે શીખું માગીયું,
રુદાના રામ રામ કરે.
પલ્લમાં બોળા પાથર્યાં,
ચડીને થિયાં સવાર.

ચડીને થિયાં સવાર, તે ગિલાં સલામું ધરે
સજ્જણે શીખું માગીયું, રુદાના રામ રામ કરે.

*

સજણે સાંકળું ચડાવીયું,
ખોરડાં કર્યા ખાલી;
પાડોશમાંથી પ્રીતાણુ ગિયાં,
હેડાઉત ગિયાં હાલી.

હેડીનાં—સરખી જોડીનાં સ્વજન, ઘરને સાંકળ ચડાવી
પાડોશમાંથી ચાલ્યાં તો ગયાં, તે છતાં એ જ્યારે ખાણુમાં
વસતાં હતાં તે કાળનું તેમનું સૌંદર્ય તો નથી વીસરાતું—

સજણાં ખાંડે જે હીં ખાંડણાં,
હાલકે ઉપાડે હાથ;
દસે આંગળીએ ચોગઠય વળે,
નવરો દીનોનાથ.

નવરો દીનોનાથ ને માદૂડાં ઘડ્યાં,
માદૂ કમાણુસને પાને પડ્યાં.

ઠરેક પ્રેમિકની એ જ માન્યતા ! પોતે સુમાણુસ અને
સ્વજનને જે પરણી ગયો તે કુમાણુસ. ખેર, એ આશ્વાસન
કંઈ ઓછું નથી. આપણને ગમે છે તે તો આ ‘માદૂડાં’
(માનવી) જેવો લાડ-પ્રયોગ. પ્રેમની વિષમતા તો આ છે કે—

સજણાં અંધે ને અમે શરીએ
વચમાં વળુંધાઈ રિયાં,
સજણુ, તમે લોભી અમે લાલચુ,
કોક હી અખાલડા ભાંગ્ય;
મોઢે ચડી તમે કે’દી, માગેલ ને,
અમે કે’દી, પાડેલ ના ?

વિદાય લેતાં ‘સજણુ’ની સાથે આટલો ઝડપી વાર્તા-
લાપ પણ થઈ જાય છે. પછી તો પ્રવાસી સાથી સોન-હલામણુ,

સજળ ગિયાં ને શેરીયું રહી!

૪૫.

નાગમદે-નાગવાળો, શેણી-વીજાણુંદ, મેહ-ઉજળી વગેરેની
કરુણાન્ત પ્રેમગાથાઓમાં ઊતરી પડી દુહા પર દુહા રેલાવે
જાય છે. ખંડિત અને તેમ છતાં મૂળ વિષયને વળગી
રહેતી એ કવિતા સૂત્રાત્મક સ્વરૂપને પામી રહે છે—

સજળ ગિયાં ને શેરીયું રહી,
ઊડવા લાગી ખેપ;
ઊડવા લાગી ખેપ તે આરા અરે
ઓતરની વાદળી સૂકાં સોવર ભરે.
તૂટી પાળ તે નીર ગ્યાં વહી,
સજળ ગિયાં ને શેરીયું રહી.

છેવટે—

માયા રાખજો માનવી, હેંચે રાખજો હેત;
ખોડ્યાં ચાડ્યાં માફ કરજો, અવગણુ અમારા અનેક.

એમ કહીને પાછા વળવું જ રહ્યું! પણ પછી પાછો
નરને બદલે નારીને ખૂરવા વારો આવે છે આ અડખૂથની
વાણીમાં—

સાજળુ ઘોડો શણુગારિયો,
દોરી કાઢ્યો ડેલા ખા'ર;
વળેગણી ખોળા પાયરે,
સજળુ, ઘેરે શિયાળો ગાળ.
ઘેરે શિયાળો ગાળ્ય તે આડ્યુ
અમો તમારા જીવની નાડ્યુ.

તે પે'લાં હૈને અમને ખરછીએ માર,
સજળુ ઘોડો શણુગારિયો, દોરી કાઢ્યો ડેલા ખા'ર.

વાટ છે જૂની ને પગ નવો,
ચંગો માડુ જાય,
કરને હૈય પાંખડી
મોટે મેળા થાય.

મોટે મેળા થાય તે ઘડી દો ઘડી.
ખેસાડુ સાજણુ જાશે વહાણે ચડી.

ગયાં સ્વજન, વહાણે ચડી ગયાં, હૈયાએ પાંખ કરી
નહિ, પછી તો રાત્રીએ—

સજણુ સ્વપને આવિયાં,
ઉરે ભરાવી ખાથ,
જગીને જોઈ ત્યાં જતાં રિયાં,
પક્ષગે પછાડું હાથ.

પક્ષગે પછાડું હાથ ને કાંઈ ન ભાણું.
વાસાં સજણુ સાડુ જોખલ આંસુ હાણું.

આદર્યાં કામ તે અધવચ રિયાં,
જગીને જોઈ તો સજણુ જતાં રિયાં.

*

વિપ્રલંબની ઊર્મિ સર્વ સંયમ સાચવતી સાચવતી રે
વધુ ને વધુ આંતરિક ઉત્કટતા ધારણુ કરે છે—

સાજણુ વોળાવી હું વળી,
આહાં દીધાં વત્ર;
રાતે ના'વે નીંદરા
ને દી'એ ન ભાવે અત્ર.

દી'એ ન ભાવે અત્ર તેં અણોસરાં;
નાખવાં ખાણુ તે કાઢવાં કાળજ સોંસરાં.

આંખ્યુંના ઓળખાણુ ને મુંદરા મળી,
સાજણ વોળાવીને હું તો વળી.

*

સાજણ વોળાવી હું વળી,
ઊભી વડલાની છાંય;
વડલો વરસે મોતીડે,
હાજ કોળાંખા માંય.

કોળાંખો ભાંગોને કટકો થયો,
પ્રીતનો માર્યો સાજણ પરદેશ ગિયો.
ભાળી ભોમ તો ભાગે ગળી,
સાજણ વોળાવીને હું રે વળી.

અરે સ્વજન ! રહી જાવ ને ! કહેશો તે ખિદમત કરીશ—

સાજણ રિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા;
ઓરું માથે ઉતારા દેયે, કરીએ છતરિયુંના છાંયા.
કરીએ છતરિયુંના છાંયા ને તમને વરિયે;
કલેજાં માગો તો લે મુખ ઉપર ધરિયે.
નમ્યો છે દી, ને ઢળી છે છાંયા,
સાજણરિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા.

ઓરું માથે — ઉર પર, છાતી પર — ઉતારા દઉં: પ્રણય —
કવિતાની ઘણી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ લોકકવિતા. ફરી
પાછી એક ચોટદાર, અને લોકસાહિત્ય સિવાય અન્યત્ર
અસંભવિત એવી ઉપમા મળે છે આ રેલગાડીના ખોતડ
સાથી પાસેથી :

સાજણાં ! તમારી શેરીએ,
(અમે) ગળીને ખાતર થયાં

ગળીને - કણ્ણેકણમાં ગળી જઈને—નરમ ઉકરડો બની જવું, વાવેતરની લોંચમાં રસકસ પૂરનાર પદાર્થ બની જવું, પારકી સુગતિને ખાતર સ્વયં દુર્ગતિને પામવું, એ દશા પ્રિયજનને કારણે પોતાની કરી નાખ્યા પછી વિચ્છેદ પડતો બતાવ્યો છે.

*

લોકકવિતાનો રાંક પ્રતિનિધિ એ મારો સહયાત્રી પ્રથમ દેહની ક્ષણભંગુરતાનાં અને પછી ‘સજણાં’ ના સ્નેહમાં સાંપડેલી વિક્ષતાનાં પદોમાંથી જોબનની વિદાય પર ઊતરી પડ્યો હતો -

કાના કેસા ને લોચના, હામગતે દાંતે,
ઈને લાંઝન લાગશે, એક જોબન જાતે.

કાળા હતા કેશ, બદલાઈ ને બીજા થિયા;
દલને ભાંઠપ દેહ, દુનિયાને કાંઉ દેખાડિયાં.

જીવાની હતી તે જાતી રહી, દેઈ ને નાંખી દળી;
રાણો કે, શું વાવરિયું, ભર્યાં ભગરાં પળી.

દેઈ ને દળી પીસી નાખી. ભગરાં-ધોળાં પળીઆં આવી ગયાં. શા માટે આમ? જોબનને સંસારી જન ઠપકો આપે છે-

જોબન ! મેં તને ગણુ કર્યો,
પહર ચાર્યાં સારી રાત;
એક તુંમાં અવગણુ ભલે,
મને લાકડી દઈ ગયો હાથ.

જોબનિયા, તુંને જાળવ્યું, ચાર્યું માજમ રાત;
જાતાં જાણ્યું હોત તો, ઉછી ઉધારાં કરત.

*

નાની એવી બે પંક્તિમાં પણ રૂડું રૂપક મૂકી આપ્યું
— ‘ચાર્યું માજમ રાત’ : વનવાસી સંસારની માટીમાંથી
આપોઆપ ઉદ્ભવતી એ કદપના લોકસાહિત્યનો વિશિષ્ટ
પ્રકાર બતાવે છે. પશુઓને આખી રાત પહર ચારનારાં
માનવો જોબનને એમની ન્યારી રીતે પિછાને છે.

*

દાંતને પણ પડતા દેખીને લોકકવિ ઉપાલંબ દે છે :

દાંતડા, દિન સંભાર, શી શી ચીજું ચખાડિયું,
લાજ્યા નહિ લગાર ! હાડાં પહેલા હાલિયા !

પણ લોકકવિતા ‘ફ્રેસ્ટેશન’નું — વિક્લતાનું શરણું
સ્વીકારતી નથી. સમાધાનવૃત્તિ એ એનું મોટું લક્ષણ છે.
વિદાય લેતા દાંત સ્વામીના એ ઉપાલંબનો તરત જવાબ
વાળે છે —

અમને ન દેજો દોષ, જયું તે સૌ જવશે,
રૂદા ન ધરજો રોષ, (અમારાં) પેઢાં પ્રતમ્યા પાળશે.

એવા વાર્ધક્યના વિચાર-પગથિયેથી જ શું મારો ભરૂ
(ભરવાડ) ભાર્ષ્વિક યાત્રાસ્થાનોની યાદમાં ઊતરી પડ્યો
હશે ? ત્રૂટક છૂટક અને પરાપૂર્વના સંબંધ વિનાનું એનું
કાવ્ય-રટન ઉંડાણે એના અંતસ્તલમાં શું કોઈ સંબંધતા
અને સુમેળ સૂચવતું હતું ? એણે ગિરનારના કોઈ તીર્થ-
સલિલને સંભાળ્યું :

મરઘી કંડના પથરા, (તું) કેતા જુગ ધિયા ?
માનવી હતાં તે મરી ખૂટયાં, પથરા ઈના ઈ રિયા !

પથરા રિયા તે ખરાખરી,
ભવેશરની ખખર છે ઈંદ્રાપુરી.

*

મરઘી કંડને કાંઠે, અમે પથરા સરખયે પ્રાણ,
વાલી લાગે વનરા, લીલાં નાગરવેલ પાન;
લીલા નાગરવેલ પાન તે ચાવ્યાં નો ખૂટે,
જે જાય ગરવે ઈ કૃતરાં મીંદાંનો અવતાર છુટે.

*

ભારી દેડે ભીમાણુંદનું, ને પગથિયાંનો પાર,
ચડતાં સાજણુ લપટચાં, તૂટ્યો હૈયાનો હાર;
હવે વાણુવાં મોતી ને પરોવવો હાર,
ભારી દેડે ભીમાણુંદનું, ને પગથિયાંનો પાર.

*

આમ ફરી ફરી પાછા તીર્થપથે પણ ‘સજણાં’નાં
સ્મરણો પાની ખૂંદતાં પાછળ પડે છે ! કેાણુ જાણે કેમ પણ
પહાડની સ્મૃતિની પછવાડે નદીની યાદ ગૂંજે છે—

માતાની શેતલ સુકાણી, નિર્જળ નદી-નવાણુ,
આભેથી ફોફે નવ પડ્યું, ફૂંજડી ગઈ મેરાણુ.
ફૂંજડી ગઈ મેરાણુ તે નિસાસા નાખી,
સુકાણાં પાન ને વનરા થઈ ઝાંખી.

અને પરોડથી સવાર સુધીનો રેલગાડીનો આ સંગાથી
ધોળા જંકશન ઢુકડું આવતાં, જીવની આખરી ગતિને યાદ
કરાવતું એક લજન ગાઈને જીવે પડ્યો—

ચેતનહારા ચેતી લેને ભાઈ !
જાવું છે નિરવાણી,

જવું છે નિરવાણી ગરૂ મારા !
 જવું છે નિરવાણી રે—ચેતનહારાઃ
 માટી ભેળી તારી માટી થાશે,
 પાણી રે ભેળાં પાણી;
 કાચી કાચામાં કાંઈ યે ન જાણ્યું ભાઈ!
 શું બૂદયો તું તો પ્રાણી રે—ચેતનહારાઃ
 રાજ જશે પરજ જશે,
 જશે રૂપાળી રાણી;
 ઈદરનું ઈદ્રાસન જશે
 બ્રહ્મા ને બ્રહ્માણી રે—ચેતનહારાઃ

*

અવિચળ વાસ ગુરુને ચરણે,
 દાસી પોતાની જાણી;
 ગુરુ પ્રતાપે ગાય અમરસીંગ
 બાહ્યા અમર વાણી—ચેતનહારાઃ

સ્મશાનની સેલી (રાખ)થી શરૂઆત કરીને સમાપ્તિ
 પણ ‘જવું છે નિરવાણી’ થકી જ કરી. વચ્ચે એણે સજળાંનાં
 સૌંદર્ય, વરમાળ, માયરાં, વિદાય, શેરીઓના સૂતકાર, ખાલી
 પડેલ ખોરડાં, ચાલી નીકળેલ સ્વજનની વેલ્યની ઊડતી ખેપટ,
 આડાં દેવાઈ ગયેલાં વન, સ્વપ્નાલિંગન, ખોખલે ખોખલે
 આંસુડાં, પલંગે પછડાતા હાથ—એમ પ્રગાઢ પ્રણયની આરમ્ભો
 ગાઈ. પછી, વહી જતા જોબનની વિદાય ગાઈ, શૂન્ય સંસારને
 પાછળ છોડી તીર્થશૃંગોનાં ચડાણ ગાયાં, ને છેલ્લે નિર્વાણ
 ગાયું. એ ગાન એક ને અખંડ છે. લોકકવિતા સમુચ્ચય-
 સ્વરૂપ છે. સમગ્રતાએ જ એનું ગાયેલું ગ્રહવું જોઈએ. એના

એકાદ કોઈ પ્રદેશને છૂટો પાડીને સમૂહ-ભવનનું તત્ત્વરહસ્ય તોળાય નહિ.

*

આ પ્રવાસ ક્યાંનો હતો ? ક્યારનો હતો ? આગળ આવતું એક પાનું પતો આપે છે. ૧૬૨૯ ની સાલ અને ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલના એ મહિના હતા. વસવાટ હતો ભાવનગરમાં. મુંબઈની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના આશ્રયે પળવાડિયે અકકેક એવાં છ વ્યાખ્યાનોનું સત્ર મળ્યું હતું. દર વ્યાખ્યાને ભાવનગરથી મુંબઈ જતો. એમાંના એક પ્રવાસેથી પાછા વળતાં આ સાથી ભેટી ગયો હતો. એ વ્યાખ્યાનમાલાનું ટાંચણ માનસપટ પર રહ્યું છે. કાવસજી જહાંગીર હોલમાં શ્રોતા-સમૂહ ચિત્કાર ફેરવેલો. પ્રમુખસ્થાને બેસતા સ્વ. ડૉ. સર જી. વલ્લભ મોદી : પેલા રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મારા વાચન-ખંડમાં લગ્નગીતો પર અંગ્રેજી નિબંધ વાંચનારા જે વૃદ્ધ વિદ્વાન હતા તે જ એ ડૉ. મોદી.

એમની પાસે મને મોઝલનાર મુરખીશ્રી કૃષ્ણલાલ જવેરી. મારી સૌ પહેલી નાનકડી કૃતિ ‘કુરખાનીની કથા’થી લઈ આજ પર્યંત મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં જેમનો રસ કદી ન્યૂનતાને પામ્યો નથી એવા એ મુરખીને મળવા ગયો હતો મુંબઈમાં. કહે કે ‘જવેરચંદ, ડૉ. જી. વલ્લભ મોદીનો આ કાગળ છે. એ લખે છે કે સૂરતમાં પોતાં હમણાં ગયેલા ત્યાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓનાં લગ્નગીતો સાંભળી આવેલ છે, ને એ વિશે વધુ જાણવા માગે છે. તું જ જઈને એમને જાણું કહી આવ.’

એમની ચિઠ્ઠી લઈ ને ગયો. એ પારસી બુઝર્ગને મેં ગુજરાતી.

લગ્નગીતોના મારા સંગ્રહ ‘ચૂંદડી’ની વાત કહી. પહેલો જ પ્રશ્ન એમણે આ પૂછ્યો : ‘ચૂંદડી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શું છે ?’ મારી પાસે ઉત્તર નહોતો. કહે કે ‘યુ મસ્ટ નો ઘેટ.’ (એ અર્થ મેં સોળ વર્ષ પછી મેળવ્યો ! પ્રશ્ન મન પર રહી ગયો હતો. ગયા ઇતિહાસ-સંમેલન વખતે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યો. એ કહે કે ચંદ્ર પરથી ચૂંદડી, ચંદ્ર પરથી ચંદ્રકળા;—ચંદ્ર જેવી બુદ્ધાળી ભાત હોય છે ને, તે પરથી ચૂંદડી.)

*

પછી ડૉ. જીવજીએ, શ્રી ઝવેરીના સારા અભિપ્રાય પર આધાર રાખી મને કહ્યું : ‘અમારી જૂની સંસ્થા જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી છે. એનું છ વ્યાખ્યાનોનું વાર્ષિક સત્ર હોય છે. દરેક વ્યાખ્યાન માટે જુદા જુદા વ્યાખ્યાતાને નોતરીએ છીએ. વ્યાખ્યાન દીઠ રૂ. પચીસની રકમ આપીએ છીએ. આ વર્ષનાં છ વ્યાખ્યાન તું ન આપે ?’

આવા પ્રખર વિદ્વાનની સમક્ષ ઊભવાની અશક્તિનું જ્ઞાન છતાં, વ્યાખ્યાનો કેમ અપાય તેની ગમ ન હોવા છતાં, કામ કામને જ શીખવશે એવી જ આશાથી સ્વીકારી લીધેલી એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં હું પાર ઊતર્યો. વિશેષ યાદ આવે છે છેલ્લા વ્યાખ્યાનની સંધ્યા. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનું પહેલવહેલું સન્માન પામીને મુંબઈ છેલ્લું ભાષણ દેવા ગયો હતો. પોતે કડક હતા, કરડા હતા, સહેલાઈથી પ્રસન્નતા બતાવતા નહિ, શિખાઉ માણસ મલકાઈ છલકાઈ જાય એવી રીતે વર્તતા નહિ. મારો ચંદ્રકલાયમાં લઈ, પંપાળી પંપાળી સર્વ શ્રોતાસમૂહને

એ બતાવી મને કહ્યું : ‘આ ચંદ્રકથી તારી જવાબદારી ઘણી બધી વધી જાય છે. સંશોધન કરતો જ રહેજે, મલકાઈ જતો ના. ’

સેંકડો ગુજરાતીઓની સાક્ષીએ સ્વીકારેલો એ ગુરુમંત્ર સતત કાનમાં ગૂંજતો રહ્યો છે. યથાશક્તિ એનું પાલન કરે ગયો છું

જોખમની વચ્ચે જીવવાની મોજ

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીવાળું બીબું, કે પછી ત્રીબું, વ્યા-
ખ્યાન આપવા મુંબઈ જતો હતો. વઢવાણ જંકશનથી એક
સ્નેહીનાં પુત્રી અને એમનું ધાવાળું બાળક સાથે થયાં. બીજો
સંગાથ નહોતો, પણ હું ઘરનો જ સથવારો સાંપડ્યો.
સ્નેહીનાં પત્ની નચિંત બન્યાં. કહે તાર કયો છે, જમાઈ
રોશને આવશે.

વળતી સવારે ટ્રાંકરોડ સ્ટેશને ઊતર્યા, સામે કોઈ આવેલું
નહોતું. બહાર નીકળી વિક્ટોરિયા કરી. આઠ જ આનામાં
વિક્ટોરિયાવાળો મુસ્લિમ છેક ભીંડીબજાર આવવા તત્પર
બન્યો ! ગાડી ચાલી. મારે મોટે ભાગે સુમસામ દેખાય.
પણ કંઈ દારણ પૂછવા-બાણવાનું એસાણુ જ ન ચડ્યું.
મહમદઅલી રોડ પર આવ્યાં, તો પણ પરિસ્થિતિની વિચિ-
ત્રતા વિચારમાં ન આવી. વિક્ટોરીયા છેક જુમામસીદ
નજીકના એક બે માળવાળા મકાન પર જઈ ઠેરી, ત્યારે નજર
પડી કે એ મકાનનું પ્રવેશદ્વાર બંધ છે, આબુબાબુ બધા
માળા ખિડાયેલા છે, મસાણુ જેવો મામલો છે, માર્ગ પર

સુનકાર છે, અવરજવર નામ નથી, છે ફક્ત, સામે ઉઘાડી પડેલી લોચ ઉપર લગ્નતથી ચૂપચાપ બેઠેલ કાળાં કપડાંવાળા સોએક શખ્સોનું ટોળું. આટે દહાડે મજૂર હોય તે હુલ્લડમાં મવાલી બને છે.

‘કોઈ બોલતું કાં નથી ? અરે બોલો !’

જવાબ નથી જડતો. ગાડી થંભી ઊભી થઈ રહી છે. સ્નેહીનાં પુત્રી બેળામાં બાળક સાથે હજી વિક્ટોરીઆની અંદર છે.

મારી નજર મકાનની બારીઓ પર પડી: એ બધી બંધ હતી. નજર ચડતી ચડતી અગાસીએ પહોંચી ત્યારે દેખાયા ધોતિયાં ને ખમીસલેર ખુલ્લે માથે ઊભેલા મૂંગા હિન્દુ મહોલ્લાવાસીઓ; એમાં આ બહેનના પતિને જોયા. કહ્યું:

‘અરે ઉઘાડો તો ખરા,....બહેનને લાવ્યો છું.’

જવાબ નથી દેતું કોઈ. મને મૂઠને પણ સમજ પડતી નથી પરિસ્થિતિની. થોડી વાર રહીને એ લાઈનીએ આવે છે, બારણું ખોલે છે, પત્નીને ને બાળકને સામાન સહિત ચૂપચાપ અંદર લઈ લે છે, મને કશું કહેવા પણ થોભતા નથી. હું ગાડી-વાળાને લાડું ચૂકવી મારું બિસ્તર ખસે ભરાવી ચાલતો થાઉં છું. પેલા સોએક શખ્સો તાકતા ચૂપચાપ જ્યાં બેઠા છે ત્યાંથી જ મારો માર્ગ છે. એમાંનો એક જણ મને ફક્ત એટલું જ પૂછે છે—

‘કેમ બાબુ, ઉપડાવવું છે બિસ્તર ?’

‘ના,’ કહીને હું મહમદઅલી રોડ પર ચડું છું.

એ જ ક્ષણે એક લાડૂતી મોટરગાડી ત્યાં નીકળે છે. થોડેક જઈ ને એ ગાડી ઊભી રહે છે. અંદરથી ડોકું કાઢીને ડ્રાઈવર મને તદ્દન ધીરે અવાજે પૂછે છે: ‘ક્યાં જવું છે?’

કહ્યું, ‘ઘોખી ગલીમાં.’

‘ખેસી જાવ ગાડીમાં.’

‘કુમ?’

‘ખબર નથી? અહીં તો હુલ્લડ ચાલે છે. આ તો હુલ્લડનો અડો છે. આ બેઠા છે તેને જોતા નથી? હમણું તમારું કામ કાઢી નાખશે.’

મને સાંભરે છે કે પેલું ટોળું સળવળતું હતું. એ સળવળાટ તુરત શમી ગયો.

અજાણ્યો ડ્રાઈવર, મને એકદમ ગાડીની અંદર લઈ ઘોખી ગલીમાં ઉતારી ગયો. ત્યાં પણ વેરાન દશા હતી. નીચેના દરવાજા અંધ. ઉપર ભેરું. ઊભા હતા મારા પિતરાઈ ભાઈ, મુંબઈના લોકસેવક ડોક્ટર મેઘાણી અને ચાર ખેતાણી ભાઈઓ (જેઓ તે કાળે સ્નેહીઓ હતા, આજે નિકટના આપ્તજનો અન્યા છે).

મોટરવાળાને એક રૂપિયો આપતાં આપતાં પૂછ્યું:

‘કેવા છો?’

‘મુસલમાન.’

*

એ તો ગયો. માજો ઉઘાડી મિત્રોએ મને ઉપર લીધો, પછી પૂછ્યું: ‘જાણતા નથી? હુલ્લડ ચાલે છે!’

કહ્યું કે ‘હું તો વગર જાણ્યે છેક મૃત્યુના મોંમાં પગ મેલી આવ્યો. કશી ખબર નથી. ગાડીવાળાની ચુપકીદીનો મર્મ હવે મને સમજાય છે. પણ એનો શો વાંક! પેલાં બહેનના પતિએ પોતાની સગી સ્ત્રીને ને બાળકને લેવા ઊતરવામાં તો વિલંબ કર્યો, પણ લેવા આવીને મને તો શબ્દ સરખો ય ઉચ્ચાર્યા વગર અપાટાબધ બારણાં ખીડી લીધાં, ને પચાસેક મઠો અગાસી પરથી એક હરફ વગર, મને નીચે એકાકી ને અસહાય અવસ્થામાં જોતા રહ્યા. પેલા ટોળામાંથી એકે ‘પૂછ્યું’ કે, ગિસ્તર ઊપડાવવું છે! બસ તે સિવાય કશો સંચાર પણ ન કર્યો. જરા છેટે જવા દમ પાછળથી જે કરવું હતું તે કરી નાખત; પણ એક મુસ્લિમ ડ્રાઈવરે મને ઊંચકી લીધો.

એમ કહેતો ઉપર જઈ જઈને હું તો ચારેક જે ઘર હતાં તેમાં સ્ત્રીવર્ગ અને બાળકો હાજર નથી! ‘એ બધાંને વગેસળે કરી આવીને અમે મરદો જ અંદર રહી રાંધીને ખાઈએ છીએ. ઘરમાં જે કાંઈ છે તેના પર જ ગુન્નરો આવે છે આ ગલીમાં હિંદુ ધોળીઓ રહે છે, તેઓ મજ્જમપાણે અહીંથી હુલ્લડખોરોને વેગળા રાખી રહેલ છે અને અમારી સલામતીના ચોક્કસતાર બન્યા છે. તમે કેમ આવ્યા તે તો કહો!’

‘લોકસાહિત્યનું ભાષણ દેવા.’

‘અરે આજ તે કાંઈ ભાષણ હોતું હશે? તમને ખબર નથી આપ્યા એ લોકોએ?’

‘ના.’

‘પણ બંધ રાખ્યું જ હશે એ તો.’

‘મારે મંત્રીને પૂછી આવવું જોઈએ.’

‘ક્યાં ?’

‘ગ્રાંટરોડ પાસે પારસી કોલોનીમાં.’

‘શી રીતે જવાશે ?’

મેં કહ્યું કે, ‘જવાશે. મારા ગજવામાં આ છે.’ એમ કહીને મેં મારી પરવાનાવાળી રિવોલ્વર કાઢીને તે મારા ચન્નમાનોને દેખાડી. તુરત સૌના મોં પર એક ચમક ચડી ગઈ અને ખેતાણી મણિભાઈ મારી સાથે ચાલી નીકળ્યા.

*

‘નહિ નહિ, વ્યાખ્યાન તો આજે સાંજે આપવાનું જ છે.’ મંત્રીનો એ જવાબ મળ્યો. મને એ જવાબ ગમ્યો હતો. જોપરીમાં એક છુમારી ભરી હતી. જતાં ને વળતાં, પગે ચાલતાં જે સાંકડી ગત્તીઓ વટાવતા હતા ત્યાં ત્યાં મારે હાથ છાતીના ડાબા પડખા પર કળબના અંદર ભાગની જેમ પર જતો હતો. કેટલો રોમાંચક એ સ્પર્શ હતો ! ગિરનાં પરિશ્રમભૂમિમાં મારી સાથે ધૂમેલી નાનકડી રિવોલ્વરનો એ સ્પર્શ દેહમાં નખશિખ નવલું સ્પંદન જગાવતો હતો. આજે સમજું છું, કે હુલ્હડખોર ટોળાંની વચ્ચે ઘેરાઈ ગયે આ રિવોલ્વર એના માલિકનો જન બચાવી તો ભાગ્યે જ શકી હોત. છતાં એને હાથમાં લઈને ઘોડો ચાંપતો ચાંપતો છ જોળીબાર કરી લીધા પછી પટકાવાની એક મોજ પડી હોત, અથવા કદાચ એક દગલબાજ

જૂરીના સપાટાએ આ હથિયાર બહાર કાઢવાનો ચે સમય ન આપ્યો હોત. તે બધું આજે તો સ્પષ્ટ સમજાય છે. તે દિવસે દિલમાં રંચ માત્ર ફફડાટ ન હતો. મુકાબલાનો મોકો મળતાં, કતલખાનાના બકરા પેઠે નહિ જ મરવું પડે એવો એક મિલજ મનનાં છિદ્રોને ભરી રહ્યો હતો. ‘Live dangerously : જોખમના ભય વચ્ચે જ દમ ધૂટો, દોસ્તો !’ એ સુભાષચંદ્રનું સૂત્ર આજે લાખો કલેજાંને સ્પર્શ કરી ચૂક્યું છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તે દિવસની સહચરી રિવોલ્વર આજે છાતીસરસી નથી રહી, છતાં એની યાદ પણ થીજેલા લોહીમાં થોડો અગ્નિરસ સીંચે છે. વ્યાખ્યાનમાં પ્રમુખ ને મંત્રી, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો બધાં બરાબર આવ્યાં. રાતે વ્યાખ્યાન બરાબર પતાવી કાઠિયાવાડ મેઈલમાં મુંબઈ છોડ્યું. તે પછી હુલ્લડ વધુ સળગી ઊઠ્યું.

*

આ વ્યાખ્યાનોનો સારભાગ સાપ્તાહિક ‘સૌરાષ્ટ્ર’માં પ્રકટ થતો. એ રજકણોના વિસ્તરણનું વર્તુલ ઘણું પહોળું હતું; પણ એનો પડઘો એક દિવસ જે દિશાએથી આવ્યો તે તો અણચિંતવી દિશા હતી. પોંદીચેરી ખાતેના શ્રી. અરવિન્દ લોખના આશ્રમમાંથી એક કાગળ આવી પડ્યો. લખનારનું નામ તો વળી વિશેષ અણધાર્યું નીકળ્યું. ગુજરાતના યૌવન-લોખડને વીરશ્રીની એરણ પર ટીપનાર શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણીની નામના સાંભળી હતી. પણ મદાઈને કસનાર એ આદમી પાસેથી લોકસાહિત્યના રસની ધારણા રાખવા જેવું કંઈ કારણ નહોતું. વળી અમે એક તો પરસ્પર

બિલકુલ અજાણ્યા, એટલે કાગળ વાંચી કૃતાર્થતા લાગી. વ્યાખ્યાનની ભૂલોને નિદેશતો એ કાગળ પ્રેમથી અંકિત હતો. એ કાગળ તો ખોવાયો છે, પણ એમાંની એક વાત યાદ છે. હાલરડાંના સ્વરમાધુર્યની લાક્ષણિકતા ચર્ચામાં મેં કથેલું કે ‘ળ’ અક્ષર સંસ્કૃતમાં નથી; હાલાં ગાતી લોક-જનેતાના કંઠમાંનું એ મૌલિક આવિષ્કરણ હોવા સંભવ છે. અંબુભાર્ગવે લખ્યું કે, ‘ળ’ તો વેદમાં મોજૂદ છે. મારે માટે એ લણતર જરૂરી હતું. પછી બીજે કાગળ આવ્યો. જીવનદષ્ટિનું ધરમૂળથી પરિવર્તન કરીને ગુજરાતની બહાર જઈ બેઠેલા દૂરવાસી જે એક સાધક, ગુજરાતના બીજા અગણિત જીવનપ્રવાહોના ભરતીઓટ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત પણ નથી નાખતા, તેના ચિત્તતંત્રમાં રાંક લોકસાહિત્ય કેવું સ્પન્દન જગાડી બાય છે તે વિચિત્ર વાતનું દર્શન કરાવનારો હોઈને જ એ પત્ર અત્રે ટાંક્યો છે.—

આર્ય અંદિસ
પોન્નીચેરી

સ્નેહી ભાર્ગવી,

મોકલેલ ત્રણ પુસ્તકો અને પત્ર મળ્યાં. હું એક તો એકેશ્વાસે (કે એકીટસે ?) વાંચી ગયો. પણ ખરો. એ ત્રણેના વિષય પરત્વે વિવેચન લખવા માટે હું બીજી કેટલીક વખત વાંચીને જણાવીશ.

લોકગીતોની પિછાનવાળા ત્રણ લેખો અને આજે ‘સોરાષ્ટ્ર’માં અત્રેથી [તેનો] ચોથો હમો મળીને ચાર લેખો.

જેના. લોક-સાહિત્યના વિષય ઉપર મારા વિચારો છેવટે જણાવવા ઉચિત લાગે છે. હાલ તુત તો તમે જે કાપલીઓ પેપરના ત્રણ-ચાર હપ્તાની મોકલી છે તેમને વિષે જણાવું છું.

જુઓ પા. ૬૫૫ : ‘સાવ રે સોનાનું મારું પારણિયું, ઘૂઘરીના ઘમકાર, બાળા પોઢોને રે.’ એ ગીત છે તે જ પ્રકારનું એક બીજું શિષ્ટ ગીત (પરંતુ લોકમાં સહેજે આદર પામે તેવું) મને યાદ આવે છે તે આપને જણાવું છું. તે આખું યાદ નથી, પરંતુ પ્રથમ લીટી ઉપરથી તમે તેની શોધ સહેલાઈથી કરી શકશો. તે કોઈ પુસ્તકમાં છપાયેલું મેં જાતે જોયેલું પણ છે. ખેર ! છેવટે તમે પુસ્તક કે કોઈ માણસ તેનો પત્તો ન જ મેળવી શકો તો, કુમારી યશલક્ષ્મી (કવિ નાનાલાલનાં ભત્રીજી)ને લખી પૂછાવશો તો જરૂર તે મળશે કારણ કે તેમને આ ગીત મોઢે છે અને મેં સાંભળેલ પણ છે.

(તા. ક. આ પુત્ર પૂરો કરીને ‘હાલરડાં’ જોઈ છું ત્યાં પા. ૩૯ ઉપર આ જ ગીત બિરાજે છે ! મારી આખી સૂચના નિરર્થક ગણીને બાદ કરશો. મને એમ લાગે છે કે મેં જોયેલું ગીત આના કરતાં કાંઈક વધારે લાંબું હતું. વળતે ખાલી ભ્રમ પણ હોય ! આપણું જ્ઞાન કેટલું અધૂરું હોય છે ? તમે તે છાપેલું તેની પણ મને ખબર નહિ !)

સોનાનાં બોર !

જૂલે નંદ.....કિ.....શોર.

પ્યારાને પારણિયે સોનાનાં બોર !

એ ગવાય છે ત્યારે બહુ જ સુંદર લાગે છે. ‘નંદ’-પદ છૂટું પાડીને ‘કિ’ જોડે લેવાય છે અને ‘શોર’ ઠીક ઠીક લાંબાય છે એટલે ઊંઘ લાવવાનો ગુણ તેનામાં આવે છે.

(૩) બાળકને ચાલતાં શીખવવાનું તમે ટાંકેલું—

‘પા ! પા ! પગલી !’

એનો જ બીજો પાઠ મેં ગુજરાતમાં સાંભળ્યો છે અને તમે પણ જાણતા હશે. પરંતુ એ બોલો બાળકોને ચાલતાં શીખવવા માટે નહિ પરંતુ માના કે બાપના, એવા કોઈ વડીલના પગની પાનીઓ ઉપર ઊભાં રાખીને બે હાથે તેનાં આંગળાંઓ પકડીને ઉછાળતાં ઉછાળતાં બોલવામાં આવે છે:

‘પાવળો પા !

મામાને ઘેર—

જમવા જ !

મામાએ.....આપી—’

વગેરે. આગળ હું બૂલી ગયો છું પરંતુ મામા ઉપર હેત અને મામી ઉપર કટાક્ષનો ભાવ તેમાં રહેલો છે એટલું મને યાદ છે. તમને ઠીક લાગે તો એનો કોઈ સ્થળે ઉપયોગ કરશો.

(૪) પા. ૬૯પમાં ‘ચણ ચણ ગગલી ચણાની દાળ, હું પોપૈયો, તું મગ દાળ,’ એ છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે ?

‘કેવળ મારો પોતાનો અંદાજ અને કાંઈ અંશે સદો જ છે—

‘હે બગલી તું ચણાની દાળ ચણ—

હું—[ચણાના પોપટાને કદાચ પોપંચો કહેવાયો હોય.
એ સાંભળેલ છે?] ચણાનો પોપટો (લીલા ચણાનું ફળ).
ખાઉં અને તું મગની દાળ ખા !’

(૫) પા. ૬૬૫ ‘છોકરાવ રે !

હો રે

વોરો આંચો.’

વગેરે છે તેવું જ બાળકોએ સઘળા ય ગુજરાતમાં
ગાતી તે મને યાદ આવે છે. તમે તે ન જાણો એ બતવા.
જેવું નથી જ, છતાં હું લખું છું.

‘ઓ લાછા કુંવર !

ઓ લાછા કુંવર—

તમે કેટલાક ભાઈ કુંવારા રાજ—

અચકો મચકો કારેલી !’

આ લીટીએ બોલતાં પહેલાં બાળાએ હાથની સાંકળ
એકબીજાને ગળે અથવા તો કમ્મરે ભેરવી સીધી લીટીમાં
(કતારમાં) બે સામસામી હારોમાં ઊભી રહે છે. પછી ગાવાનું
શરૂ કરી એવાં પગલાં ઉપાડે કે ‘અચકો મચકો’ લીટી
આવે ત્યારે સામી હારની છેક પાસે જઈ પહોંચે. એ પ્રમાણે
બોલી રહે અને પોતે પાછે પગે મૂળ જગાએ આવે. એટ-
લામાં તો સામી હાર ગીત ઉપાડીને ઉત્તર આવે—

‘અમે આટલા ભાઈ કુંવારા રાજ—

અચકો મચકો કારેલી—’

પછી પહેલી હાર પાછી પૂછે—

તમને ક્રિયાં જ્ઞેન ગોરાં ગમશે રાજ !
અચકો મચકો કારેલી.

ઉત્તરમાં—

અમને અચુક જ્ઞેન ગોરાં ગમશે રાજ —

[હાજર હોય તેમાંથી જ ઘણું ભાગે, પરંતુ કોઈનાં
ગેરહાજરનાં નામે પણ મુકાય છે].

અચકો મચકો કારેલી.

પાછાં પૂછે—

એ કાળીને

(કે ઊંચીને કે જાડીને વિગેરે વિશેષણો મુકાય છે)—

શું કરશે રાજ !
અચકોમચકો કારેલી !—

આ ગીત આપું [સળંગ] તમને મળી શકશે એવી
આશા રાખું છું.

તે વિષે જણાવવાની એક બે બાબતો નીચે પ્રમાણે:—

‘ લાછા ’—‘ લક્ષણ ’ ઉપરથી હોઈ શકે ?

‘ અચકો મચકો કારેલી ’ એ લીટીના અર્થ વિષે
ઘણી ચર્ચા પૂર્વે થઈ હતી. નીચે પ્રમાણે અર્થ સ્વીકારવા
જોવા ગણાયેલા.

આજ કહો, મુજકો, કાં રહેલી ?
અચકો, મચકો, કાં રે 'લી !

અર્થાત (૧) હે સખી, આજે મને કહે કે તું ક્યાં રહી હતી ?

(૨) ઓ અલી ! આટલો મરડ કાં કરે છે ?

આ અર્થ છેવટનો તો ક્યાંથી ગણાય ? પરંતુ વિચાર કરવા જેવો તો છે જ, કારણ કે બીજો બાંધબેસતો કયો અર્થ છે ? જાણતા હો તો મને જણાવશો.

તેવું જ એક બીજું કાંઈક કરુણાની આછી છાયાવાળું પણ કાઠિયાવાડમાં [હું જામનગરમાં મારું બાળપણ રમ્યો છું] સાંભળેલ યાદ આવે છે—તે નીચે પ્રમાણે છે :

અરર ! માડી રે ! કાળી તે કાળનો કાંટાળો વિછૂડો !

હંઓ ! હંઓ ! વિછૂડો !

અરર ! માડી રે ! કઈ વહુને ચટકાવ્યો, મા, વિછૂડો !

હંઓ ! હંઓ ! વિછૂડો !

આગળનું મને યાદ નથી. તમને ઠીક જેવું લાગે તો મેળવી શકશો.

એમાં ગાવાની રીત એવી છે કે બાળાઓ બોળ હારમાં હાથ જોડીને ફરે. અને વચમાં એક બાળા જમીન પર બેસી આખા ચક્રમાંથી એક પછી એક બાળાની ઘાઘરીનો છેડો જાલીને બોલે અને આખું ચક્ર તો ‘હંઓ ! હં(ઓ ?)-હંઓ વિછૂડો !’ ઝીલે અને ગોળ ગોળ ફરે. વિદ્ય પગે ચટકાવે તેનું કાંઈક સૂચન કરવા માટે એ પ્રમાણે વચલી બાળા કરતી હશે એવું મને લાગે છે. કારણ કે ઘાઘરીનો છેડો સકડીને પગ ઉપર ઠોઈ વાર ચૂંટી પણ દેવામાં આવે છે એમ મને સાંભરે છે.

(૬) પા. ૬૯૬

વાવડીનું પૈયું,

રામ રામ કેયું.

એવી જ જાતની જીમને સ્પષ્ટ બોલવા માટે ઉપયોગની
શબ્દતરકીઓમાંની એક બે યાદ આવે છે તે સૂચવું છું:—

કોકડી પર બોકડી ચઢી,

ઉતર બોકડી કોકડી ખડં.

કોકડી પર.....

આ લીટીઓ ખૂબ ઝપાટાભેર બોલવાની હોય છે અને
બોલનારાઓમાંથી ભૂલ ન કરે એવા તો ભાગ્યે જ નીકળે!
ભૂલના અંતમાં હાસ્યરસ કેવો નિર્દોષ છે!

કારણ કે ભૂલ કરનાર છેવટે ‘બોકડી’ ખાવાનો!
‘કોકડી પર બોકડી ચઢી, ઉતર કોકડી બોકડી ખડં!’
એમ બોલી જવાય. એવી ભૂલ થાય એટલે આખુંય ટોળું
હસી પડે! અને બોકડી ખાનાર બંધ રહે અને
બીજો શરૂ કરે!

તેવું જ એક બીજું—

કાચો પાપડ—

પાકો પાપડ.

ઉતાવળે બોલવાથી કેવી ફગેતી થાય છે તે જોવી
હોય તો જાતે પ્રયત્ન કરી જોવો!

(૭) પા. ૬૯૬ થી—

‘આવ રે વરસાદ’ વિગેરે છે. તેમાં નીચેનું પણ
તમને યાદ તો હશે. છતાં સૂચવું છું:

ચાંદા મામા પોળી,
 ધીમાં ઝમેળી,
 સૌ ઉઠરાને કકડી પોળી,
 બાઈને આખી પોળી,
 હ.....પ્પા,

આમાં પણ તમે બાણતા હશે કે નાના બાળકને
 ચાંદનીમાં બેસાડી (કે ચાંદની વખતે જોળામાં બેસાડી)
 નાની હથેળીને પહોળી કરી મા કે બાપ તેમાં આંગળી વડે
 જોળજોળ કુંડાળાં કરે છે (જેથી ગલી થાય છે) અને છેવટે
 ‘હ.....પ્પા’ બોલતી વખતે તેની નાની હથેળી તેના મોઢા
 તરફ લઈ જઈ ખાલી ખાલી ખાવાનો અભિનય કરે છે.
 (કદાચ બાળકને ખાવાનું શીખવવા માટે એ રમત કામની હશે?)

(૮) તેવી જ એક બીજી રમત:

કેળી ગાય?—

બાળકની આંગળીના વેઢા ઉપર આંગળીનો આગલો
 લાગ મૂકી ‘જે લાઈ (કે બ્લેન), આ તારી ગાય,
 આ મારી ગાય, આ તારા બાપાની ગાય,’ એમ
 ગણાવતાં ગણાવતાં ચારે આંગળીઓ પૂરી થાય એટલે પછી
 ‘એ ગાયોનો ગોવાળ ક્યાં ગયો? ક્યાં ગયો?’ એમ બોલી
 ઝડપથી હાથની આંગળીઓને બાળકના ખુલ્લા હાથ ઉપર
 ખૂબ ધીમેથી સ્પર્શ કરીને જલદી જલદી આગળ લઈ જાય
 અને છેવટે બગલમાં લઈ જાય ત્યારે બાળક ખૂબ જોરથી
 હસી પડે. ગલી થવાને લીધે—એમાં ગલીનો sensation છેક
 હથેળીમાંથી શરૂ થતો હોય છે અને હાથ ઉપર ધીમે ધીમે

આંગળીઓ જતાં ખૂબ વધી જાય છે અને બગલમાં જતાં તો અસહ્ય થઈ પડે છે! એ રમતમાં આંગળીના વેઢા ગણવાના અભ્યાસનો આરંભ હશે?—નિર્દોષ હાસ્ય તો છે જ છે !

પા. ૭૩૫: ઉખાણાનો પ્રકાર: મધ્યકાળની સંસ્કૃત કૃતિઓમાં ચમ્પુ વિગેરેમાં પણ મળી આવે છે. તેનું મૂળ સંસ્કૃતની ‘પાદપૂર્તિ’ ઉપરથી હશે? કારણ કે એક ચરણ આપીને બાકીનાં પૂરાં કરવાની પ્રથા ઘણી પ્રાચીન છે. તેમાં કેવળ કવિતાનો જ ભાવ પૂરવાનો હોય એવું ન હતું. તેમાં પણ આપણાં ઉખાણાના જેવો પ્રકાર (નિરાળો) હતો.

તેનો એક જ પૂરાવો આપીશ.

તત્ક શકસ્ય દુર્લભમ્

છાશ ઇન્દ્રને પણ દુર્લભ છે.

એની પૂર્તિની કાંઈક નીચે પ્રમાણે ખંડિત સ્મૃતિ રહી છે તે જણાવું છું—

મોજનાન્તે કિં વેયમ્

અમરાપુરી કસ્ય—(આ લીટી બૂલી ગયો છું.)

મોક્ષપદ કિદશમ્

તત્ક શકસ્ય દુર્લભમ્ ॥

મોજનને અતે ચું પીવું ?

તત્ક=છાશ.

ઈન્દ્રાપુરી કોની ?—

શકસ્ય=ઈન્દ્રની.

મોક્ષપદ કેવું ?—

દુર્લભમ્=દુર્લભ.

એ પ્રમાણે મધ્યકાળના આપણા રજપૂત અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃત (કાવ્યો ?) ઉખાણાં બતાવતા.

તેનો એક દાખલો:—

લક્ષ્મીવત્ કૃત કૂર સૂરણ:

દહિ, દૂધ: ક્ષમા પાપડી; વિગેરે.

બીજો—મૈયા જલેલી સ્ત્રી—એનો સંસ્કૃત અન્વય અને અર્થ જુદો થાય છે !

પા. ૭૩૫: ‘ચાંદા ચોળી’ને બદલે મેં આગળ જણાવ્યું તે ગીત પણ પ્રચારમાં છે તે તમે જાણતા હશે. ‘ચાંદા મામા પોળી’ વિગેરે.

પા. ૭૩૫ ને છેડે ‘ગા રે ગા!’ છે તેવું જ—

ગણપતિ દાદા મોરિયા !

ચાર કાઠૂ ચોરિયા [કે ચોરીઆ ?]

અને

સરસ્વતી ! સરસ્વતી ! તું મોરી મા !

એ બે છે. મને પૂરાં યાદ નથી.

અમે નિશાળે જાણતા ત્યારે શબ્દોનાં ઉપાણાં અંગ્રેજીમાં પણ મશ્કરી અને મઝા કરવા ઘણાં બનાવેલાં. બધાં તો નથી લખતો પરંતુ એક જણાવીશ.

કોઈ પણ નવા આવનાર વિદ્યાર્થીને જઈ ને પૂછવામાં આવે—‘સી એ ડબલ એલ ઈ ડી’—એ પ્રમાણે સ્પેલિંગ [બોર્ડર] વાળા શબ્દનો ઉચ્ચાર શો ? ‘કેલેડ’ કે ‘સેલેડ’ ? બંને જ બન્ને ખોટા ઉકેલ જણાવી તેને ફસાવીએ. સામાન્ય રીતે તે એ બેમાંથી એક જ પસંદ કરે. બધા હસે. બાળકને

અંથેજી લાપાના ઉચ્ચારોની સ્વચ્છંદતાની ગમ ક્યાંથી હોય ? અને શા માટે હોય ? કોણ શંકા કરે કે એનો તો સામાન્ય 'કોદડ' ઉચ્ચાર છે !

આજે તા. ૧૨મી માર્ચને દિને આવેલ 'સૌરાષ્ટ્ર'માં ચોથો હપ્તો જોયો તેમાં પા. ૮૫૫ ઉપર 'સૂરજ જિગ્યો' એ સુંદર ગીત છે; એનો એઠ બીજો પાઠ મને યાદ છે તે જણાવું છું—

સૂરજ જિગ્યો રે

આંખા કેરી ડાળે

કે વા'ણે આલતાં વાયાં રે !

'વેણુલાં ભલે વાયાં રે' એ ચરણનો અર્થ હું બેસાડી શક્યો નથી. તમે જણાવશો ? એનો પાઠ પણ છે: 'વાણેલાં ભલે વાયાં રે'.

આ પાઠનો અર્થ સરળ અને સાહજિક છે. બીજો પાઠ: 'વાણેલાં ભલે વાયાં રે ! વા'ણે આલતાં વાયાં રે !'—વહાણામાં (પ્રભાતે) આલમાં (વાદળાં) વાયાં રે !—પ્રસવ થયો.

મને આમાં કદપના વધારે ઉચ્ચ લાગે છે ! તમને દ્રક્ત માહિતી માટે એની ખબર કરું છું.

(લગ્ન) સહસ્રોજનનાં સુંદર ગીતો સૂરતમાંથી મળશે એમ મને લાગે છે.

આટલો લાંબો કાગળ પૂરો કરું છું. મને દૂંકામા લખવાનો અભ્યાસ નથી પણ ધીમે ધીમે શીખવાનો વિચાર છે.

આ સૂચનાઓમાંની ઘણી ખરી તો 'નંદકિશોર'ના ગીતની પેઠે કેવળ પિષ્ટપેષણ જ હશે ! છતાં મોકલાવી છે.

ઉપયોગી હોય તો વિચારી જોશો. બાકી એમાંનું ઘણુંખરું તમારી પાસે સંગ્રહમાં ન હોય એ ક્યાંથી બને ? પત્ર લખશો.

લી. સ્નેહાધીન

અંબાલાલ પુરાણીના સ્નેહવંદન.

*

ઉપલા કાગળમાં માણસની શિશુકાળ સુધીની જીણીઝીણી સ્મૃતિઓને અજવાળનારો લોકસાહિત્યનો પ્રભાવ પ્રતીત થાય છે. મારા પ્રમાદને લઈને શ્રી પુરાણી સાથેનો પત્રવ્યવહાર-દોર તૂટી ન ગયો હોત તો મને એમની પાસેથી ઘણું જડ્યું હોત. માનવીનાં હૈયાંને ખંભાતી તાળાં હોય છે. લોકસાહિત્ય એની એક ચાવી હતી. મેં એ ચાવીના પૂરા આંટા ફેરવ્યા નહિ.

*

મનોગત ટાંચણની તપાસ, સુંઝઘની વ્યાખ્યાનમાળાની પૂર્ણાહુતિને અંતે, મને મચ્છુકાંઠે દોરી જાય છે. મોરળી શહેરના એક અમીરી મકાનની મેડી પર બેઠો બેઠો, દોઢસો બસો સોરઠી જીવાનોની પંગતમાં ગાંઠિયા ને ગોળ ખાતો ખાતો હસું છું: રે મૂરખ ! અહીં તને કોણ લઈ આવ્યું ? તારું તે શું આ સ્થાન છે ? રાતોરાત ઊભી કરવામાં આવેલી આ ‘કાઠિયાવાડ યુવકપરિષદ’ એવા ઠસ્સાદાર નામવાળી કાગળ-શાહીની બનેલી જમાતમાં તું ક્યાં ઘાયે ચડી ગયો ? તારી વિચાર સંપત્તિ શી ? તારી તમન્ના કેટલી ? તું કયા ખિરૂદ પર કટકા થઈ જવા તૈયાર છે ? તું સિપાહી છે કે તમાશબીન છે ?

તમાશખીન સ્તો !

‘રહની સાલનો એપ્રિલ મહિનો’ હતો. મુરખા જનવા-
જનાવવાનું પરદેશી પર્વ હતું. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની
ઠેઠક મોરબીમાં મળતી હતી. પંગૂ માનવીઓના આ વાર્ષિક
મેળામાં વારે વારે ઉરવરાળો નીકળતી. એક રાજ્યમાં બીજાં
રાજ્યોની કોઠી ધોવાઈ કાઢવ કાઢવામાં આવતા. કોઈ રાજ્ય
આ મેળો ભરવા દેતું નહોતું. એથી મહાત્માજીએ પરિષદને
મોઢે કેટલીક મર્યાદાઓ મુકાવી હતી. એવી મર્યાદાયુક્ત પરિ-
ષદને નાપસંદ કરનાર થોડા જુવાનોએ આ યુવકપરિષદનો
સમારંભ કરી ‘મોરબી સામે મોરબો’ એ ન્યાયનો મોરચો
રાજકીય પરિષદની સામેસામ રચવા ધાર્યું હતું.

તમાશેા વગર-અધિવેશને વીખરાયો, ગોળ-ગાંઠિયા
આવતા ઘર ભેળા થઈ ગયા, ને મેં સીધી જૂનાગઢની
ગાડી પકડી.

*

કાગળ પરનું ટાંચણ અહીંથી જારી થાય છે—

‘ટ્રેનમાં તા. ૧૫-૪-૨૯: માંગડો.

આપાઠને આંખે,

લૂંબુ વાળા ! ભાગિયું;

એક જ વાર આવ્યે,

મેળા કરવા માંગડા !

કોઈકના વિલાપના દુહા : જીવતા જનને નહિ પણ
મુએલાને બોલાવે છે કોઈક: મુએલાને જ નહિ પણ મુઆ
પછી પ્રેત બનેલાને બોલાવે છે—પાટણના નગરની નગરશેઠ—

પુત્રી પદ્મા પોતાના જોબન-આંખાને લૂસો તો લાગી છે, પણ
‘આષાઢને આંખે’ એ કઈ રીતે ? કળ પડતી નથી. પદ્મા
બોલાવે છે માંગડાવાળા નામના બેદ્રા જીવાનના પ્રેતને.

સોરઠી કથાસાહિત્યમાં સૌથી નિરાળી ને વિલક્ષણ એવી
જૂતના પ્રેમની વાર્તા સૌ પહેલી હડાળે દરબારશ્રીની પાસેથી
સાંભળેલી, અને પોતે વારંવાર જે એક ફુડો બોલી બેઠે
છે તે હૈયે રહી ગયેલો-

વડલા ! તારી વરાળ
પાને પાને પરજળી,
કિસે અંપાવું આળ,
(મને) ભડકા સાગે જૂતના.

એ વાર્તા તા. ૧૫-૪-૨૯ને પહેલે પરોઢિયે ચાલતી
ટ્રેનમાં કોણ કહી ગયો એનો નામોલ્લેખ તો નથી, પણ
ફુડો છે. ખાંડાખાંડા જેવાક થોડા. એ વાર્તામાં વડલો લગભગ
એક પાત્ર જેવો બની ગયો છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી
વડલો વાર્તાનો મધ્યસ્થાંભ છે. ગામનું ગૌધણ વાળી જતા
શત્રુઓની વાંસે જીવાન માંગડો ઘોડો દોટાવે છે, પણ લુંટા-
રુઓનો સામનો કરે તો પૂર્વે તો વડલા સાથે એનો શિરપેચ
લપેટાઈ જાય છે, એટલે શત્રુઓ એને ઠાર મારે છે. ટ્રેનમાં
ભેટી જનારનો કહેલો ફુડો ટાંચણમાં છે-

વડલે વીંટો લે
સોનેરી સરપાધનો,
આહરો ખાયલ આવે
માર્યા છેલ માંગડો.

વડલે મુઓ, પણ વાસના રહી ગઈ— પ્રીતાળ પક્ષાને વિષે. વાટમાં વૈશ્ય-કન્યાને કહીને આવેલો કે અબધડી પાછો વળું છું. વાસના પ્રબળ હતી, માંગડો વડલે પ્રેત બન્યો. પછી એક દિવસ પક્ષાને પરણવા જતા વણિક વરની બાન વડલા હેઠળથી નીકળી પોરો ખાવા રોકાઈ ત્યારે વડલા પરથી લોહીનાં ટીપાં ટપક્યાં. વોળાવીઆ રાજપૂતે અચરજથી ઊંચી નજર કરી. ભૂતને દીઠો. એઠો એઠો, રુદન કરતો એક નવજીવાન બોલે છે:—

સૌ રોતો સંસાર,
(એને) પાંપણીએ પાણી પડે;

ભૂત રૂવે ભેંકાર,
(એને) લોચનીએ લોહી ઝરે.

હું માંગડો ! ચિરાગ્નિમાં સળગું છું નિરંતર. આ અવગતમાંથી છૂટવું છે. માર્ગ એક જ છે. પક્ષા સાથે પરણવા દો, વણિકો ! પાછો ફરીને હું અહીં રોકાઈ જઈશ. પીડનકારી કેઈને નહિ બનું. પછી તો—

વેવલી વાણિયાની બાત,
કાંઉ સમજાવુ કરે ?

માજન વરાંહે માંગડો

કૂલેકાં ફરે.

એ દુહા પ્રમાણે બન્યું. વાણિયાએ પોતાના કદરૂપા વરને સ્થાને આ રૂપાળા જીવાનને (ભૂત છે એ જાણ્યા વગર સ્તો !) કામચલાઉ વર બનાવ્યો, માજન (વણિક) વરાંહે (બદલે) પ્રેત પક્ષાને પિતાઘેરે કૂલેકું ફર્યો, પરણ્યો, પાછો માર્ગે વડલો આવતાં ઠેક ઢીને ઊતરી.

અડકા રૂપે વડલામાં ગાયેજ બન્યો. પણ પદ્માએ તો એને પ્રીછ્યો હતો. એનું સ્થાન સાચા વરે લીધેલ જેતાં જ એ પણ ઠેકીને નીચે ઊતરી પડી. સદાને માટે એ સ્ત્રીએ વડલાને જ પોતાનું થાનક બનાવ્યું.

આ રસિક-ભયંકર કથાને સવિસ્તર મેં આલેખી છે, (સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ખંડ પાંચમામાં.) પણ એ માંગડાની પ્રેમવાર્તામાં તો ફણુગાં ને ડાળાં એક કરતાં વધુ ફૂટયે ગયાં છે. માંગડો ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રેતરૂપે દેખા દેતો હોવાનું આ વર્તમાનમાં પણ લોકો કહે છે. ગીરમાં અમે કંટાળા ગામે ગયા હતા, ત્યાં નદીને પાર, સામે જ ‘ માંગડાનો ડુંગર ’ નામે ઓળખાતો વિશાળ ડુંગર છે. એ કંટાળા ગામમાંથી થોડાં વર્ષો પૂર્વે એક ચારણ, યજમાન ગરાસદાર રામ નોળને ઘેરથી સાંજેળા બીજે ગામ જવા નીકળેલ. વળતા પ્રભાતે એણે પાછા આવી દરબારનો આભાર માન્યો. પૂછ્યું કે ‘ શી બાબત ગઢવા ? ’ કે ‘ રાતે તમે માંગડાને ડુંગરે મને અશ્રીણુનો આખો ગોટો લઈ મેલ્યો બાપ, તે માટે. ’ એમ કહીને અશ્રીણુનો મોટો ગોટો બતાવ્યો. નીરખીને દરબાર અકિત બન્યા. કહે કે ‘ ના ભૈ, મેં તો મોકલેલ નથી. ’ ગઢવો કહે કે, ‘ માર્ગે મને અશ્રીણુનો ઉતાર આવી ગયો, ડાબલી ખોઈ બેઠો હતો. ટાંટીઆ ધસતાં રસ્તો ભૂલ્યો, રાત પડી ગઈ, એ ટાણે થોળાં વસ્તરવાળા એક જીવાને આવી આ ગોટો દેતે દેતે કહ્યું, કે લ્યો ગઢવા, રામ નોળે લઈ મેલ્યું છે. ’

સાંભળીને સૌને થયું કે, ‘ નક્કી માંગડાવાળો ! ’

ગઢવાએ ચજમાનને કુલાવવા ટોડો માયો હોય કે
ચાય તે હોય, માંગડો ડુંગર, ધાંતરવડી નદી, ધાંતરવડ
ગામ, વગેરે પ્રદેશમાં માંગડાનો પ્રેતાવતાર અદ્યાપિપર્યંત
ચાલુ હોવાનું જોલાય છે. પૂછો કે, ‘પણ એનું કારણ શું?’
જવાબ જડશે કે, ‘પ્રેમવાસના એની એટલી બધી પ્રબલ
હતી કે હજી એનો છુટકારો થયો નથી.’ મારા તે રાત્રિના
હુહા કહેનારે એક કહ્યો તે હુહો પણ એવી જ કોમક ઘટનાને
સૂચવે છે:—

દૂદો ઢાઢી ઢાંકનો,
આવ્યો વડલા માંય;
માંગડે પાણી માગિયું,
જીવ અસર ગત જાય.

ઢાંક ગામનો કોઈ દૂદો નામે ઢાઢી (ચાચકની એક
જાત) વડલે આવ્યો, માંગડે મરતાં મરતાં એની કનેથી પાણી
માગ્યું, એ નહિ મળ્યું હોય, તેથી જીવ અવગતે ગયો.

*

લોકસાહિત્યમાં વાસનાદેહી પ્રેતપાત્રોનું ગંભીર નિરૂ-
પણ કરતી આવી વાર્તાઓ એક પ્રકાર લેખે સંગ્રહિત કરી
લેવા જેવી છે. ભયાનક કે બીભત્સ રસની નહિ પણ વીર કે
કરુણની દૃષ્ટિ રાખીને આ કામ કરવું જોઈએ. ચળીતર,
વ્યંતર કે ભૂતડાકણની વાર્તાનો પ્રકાર આથી જુદો
પાડવો જોઈએ.

*

જૂનાગઢની આ ખેપમાં મારો ઉતારો ને આશરો

ત્યાંના પોલીસ ઉપરી શ્રી છેલભાઈને ઘેર હતો. આગળ કહી ગયો છું કે પોલીસખાતાનો નીચલા નોકરોનો ખેડો એ જૂની જનવાર્તાઓને શોધવાનું સારું ઠેકાણું છે. નીચલા થરના એકેએક વર્ણનાં માણસો સીધા ધરતીને ખેળેથી સિપાહીગીરીને શરણે આવ્યા હોય છે. કોઈ હળ હાંકતો, કોઈ ઘોરીની રાશ હેઠી મેલી દર્મને, કોઈ ગોધણની લાકડી ફગાવી, કોઈ જુગાર ખેલતો પ્રાહ્યણ, કોઈ ઠાકરદુવારાની પૂજામાં ન જંપી શકેલો ખાવો, કોઈ કબ્જો મિયા, તો કોઈ જીવાનીમાં ભુજાઓ ફાટતી હોય છતાં ગ્રામજીવનમાં જેને એ ભુજાળ ક્યાં જોતરવું એની કળ ન પડતી હોય તેવો પીડનકારી બનેલો કાંટીઓ, કોઈ રંગીભંગી, ખાવાસાધુઓની જોડે ગાંભની ચલમો ચસકાવતો, પાણીશેરડે બેસી રહેતો, ખેતરોના સીમાડા સારુ લાકડીએ આવતો ફાટેલો કાઠી ગરાસીઓ: એવા એવા કેકને માટે રસાલા અને પોલીસ-ખેડો આખરી આશરાસ્થાનો બને છે. એની ભુજાઓના મદને બંદૂકો પરેડ-કવાયતો ગાળે છે. માતેલા સાંઢો હોય તે ઉઘમી શિસ્તવશ વ્યવસ્થાપકો બને છે. બેત્રણ વર્ષે થોડા રૂપિયા બચાવી એ પરણે છે, અને પોલીસ લાઈનની જે ચોરડી પૂર્વે વાંઢાઓનો અખાડો બની રહી હોય છે તેની પરશાળની ખપાટ-જાળી પર એકાએક એક દિવસ ગુણુપાટના ચક્ર બંધાયેલા માલૂમ પડે છે. અંદરથી ફક્ત બંગડીઓના રણુ-જણાટ, મસાલો વાટવાના ઉપરવટણાના લસરાટ અને રોટલાના ટપાકા સંભળાતા થાય છે. પાણીની હેલને કાખમાં ઘાલીને ઘેરદાર ચણિયે લપેટેલ ઓઢણીવાળી એ નવી વહુ ધૂંધટ તાણીને બહાર નીકળે છે. અને એ ખાર રૂપિયાના

પગારદારની નવી પરણેતર, જ્યારે પોતાને ‘એ બા ! શીરામજી આલજો!’ એવા તાબેદાર-બોલ સંબોધતો લાઈન વાળનાર બુદ્ધો લંગી આંગણે ઊભો બુએ છે. ત્યારે પોતે પણ હાકેમીના આસન પર બેઠી છે એવો ગર્વ અનુભવે છે, ‘એલા કાલ્ય વેલો મેંદી લાવજે મેંદી,’ એવી એ ઝાંપડાને જ્યારે આજ્ઞા આપતી હોય છે, ત્યારે આ બાઈને આંગણે હોળી, ગોકળઆઠમ કે દશેરાનું પર્વ આવી ઊભું છે, એમ તમારે નક્કી સમજ લેવું.

*

પોતાનો પીંજરો પોલીસ-ઘણી મોહરમના ધાસુરાના દિનોમાં હુલ્લ લેતો હોય છે અને પોતે તાબૂતની પછવાડે ગાતી ગાતી છબીલી છટાથી હુસેન ઈમામને કૂટતી હોય છે. કુટાર્ક કુટાર્ક લાલ ટશરો કાઢતી એની છાતી પર લીલાં છુંદણાં વિશેષ રૂપાળાં લાગે છે. ગુણપાટના પરદાવાળી ખપાટ -જાળી પાછળ લપાઈને બેઠેલી એ કદી કદી જ્યારે બહાર ઘસી આવી પાડોશજી સપારણની સાથે લાંબા હાથ કરી કરી કઞ્જિયાની ઘડાપીટ મચાવે છે ત્યારે મામલો વિક્રી જાય છે, ને કોઈ કોઈ વાર ઘણી ગાંડો બની સરકારી બંદૂકમાં કારતૂસ ચડાવે છે, ગોળીબાર ચલાવે છે, હરીફને ઠાર મારી પોતે પણ ગોળી ખાઈ પડે છે.

*

કોઈ કોઈ વાર એ ગુણપાટના પરદા પાછળથી વિચિત્ર માનવ-સ્વરો સંભળાય છે, કોઈકને થંકા પડે છે, ફાંકામાંથી

અંદર દષ્ટિ કરે છે, ‘હોડો, હોડો’ એવું બુમરાણ પડે છે, બાળીની બપાટો તોડવામાં આવે છે, અંદર લટકે છે—ગળાફાંસો ખાતી એકાદ સિપારણ. નવાંનકોર ઉત્સવ-લૂગડાં પહેરી કરીને છાપરે બાંધેલ ગાળીઆમાં એણે ગળું પરોવ્યું હોય છે!

*

પણ તમારા કુતૂહલને નિરર્થક ઉશ્કેરી રહ્યો છું. આ પોલીસ-બેડાની દુનિયા અનોખી છે. તમારી સામે તાળાબંધ છે. તમે એમાં ભ્રમણ કરી શકશો નહિ. એ માટે તો તમારે એ દુનિયામાં જ જન્મ ધરવો જોઈએ, એકાદ નાનામોટા અમલદારને ઘેર બાળક બનવું જોઈએ, ઊઝરવું જોઈએ અને તમારી ઉમ્મર પણ ફક્ત એટલી જ હોવી જોઈએ કે તમે આ સિપાહી-કોટડીઓનો સંસાર બુઝો છો છતાં સમગ્ર કાંઈ જ નથી શક્તા એવી એક ભ્રમણા ત્યાં ચાલુ રહે. ભ્રમણા જ હોય છે તે બધી, કારણ કે ગળાફાંસો જોયો ત્યારે હું માંડ સાત વર્ષનો હોઈશ.

શિશુકાળની સ્મરણ-છાપ કેટલી ઘેરી હોય છે, અને તે છતાં આવાં લાખો શૈશવોની માવજત કરનારાં માવતરો, મારતરો, વાલીઓ ને પાલકો કેટલાં ગાફિલ હોય છે!

*

એવા પોલીસ-બેડામાંથી બુજરગોને ગોતીને બહાર-વટિયાના કિસ્સા પકડવા જૂનાગઢ ગયો. શ્રી છેલભાઈ આ અગાઉ જ્યાંનું ઉપરીપદ કરી આવેલા તે બમનગરના બહા-

રવટિયા રાયદેની હકીકત મેળવવી હતી. જાણકાર સિપાઈએ પાસેથી જૂજજાજ વૃત્તાંત મળ્યું ખરું, પણ વનસ્પતિજગતની પેઠે સંશોધનસૃષ્ટિમાં એ એકાદ વસ્તુને પરિપાક-કાળ આવતાં કેટલી બધી વેળા લાગે છે ! રાયદેની સર્વાંગ-સંપૂર્ણ હકીકત આજે જતી સત્તર વર્ષે એક તુંબેલ ચારણ પાસેથી હાથ લાગી. એક બહારવટિયા કે ડાકુની કથા ક્ષેત્રે વીરશયિત અંશેની એમાં ન્યૂનતા છતાં એ વૃત્તાંતમાંથી કાઠિયાવાડના એક અણુદીઠ અપરિચિત સમાજ-સંસારનું ચિત્ર પ્રાપ્ત થયું. એ પ્રદેશ જામનગરનો ખારાડી મુલક : એ કોમ તુંબેલ શાખાના ચારણોની : અને એ ભાષા જડેજી. મતલબ કે ત્રિવિધ પ્રકારની નવીનતા.

બહારવટિયો રાયદે

[રાયદે બહારવટિયાનું આ વૃત્તાંત, સત્તર વર્ષે સાંગોપાંગ પ્રાપ્ત થયું જેથી મૂક્યું છે એમાં બહારવટાંની ઉજળી બાજુ છે, અને નથી. પ્રસંગો રોમાંચક છે તથાપિ અનેક બહારવટિયાનાં વૃત્તોમાં પેસી ગયા હોઈ રૂઢિગત લાગે છે. ઝાઝો કાળ થયો એટલે આમાં જવાંમદીનાં વરખ પણ ચડ્યા હશે. પણ એક અણુદીઠ પ્રદેશની પ્રજાનો, તેની ભાષાનો, અને તેના જીવનપ્રશ્નોનો પરિચય મળે છે: તે માટે આ ચરિત્ર અત્રે ઉત્તરુ છે.]

કાઠિયાવાડમાં જામનગર તાળે તુંબેલ શાખાના ચારણાનાં ચોવીસ ગામ છે. માડી એમાંનું એક છે. માડી ગામને પાદર સાની નામે નદી છે. ગામ ફરતા ચાર જૂના કોઠા ને ગઢ છે.

માડી ગામમાં તુંબેલોનાં બે કુટુંબો રહે. એક બૂચડ ને બીજા ગામણા. ચારણ જેસો બૂચડ હતો. એની દીકરીને ગામણાએના ઘરમાં દીધી હતી. દીકરાનું નામ ભાયો.

ભાઈ ભાયોને એક વાર સાસરવાસી બહેન મળી ગઈ,

અને કહ્યું કે, ‘મુકે હી ગામણા દુઃખ દિયેતા.’ (મને આ ગામણા દુઃખ દે છે.)

ભાઈ ભાઈ કહે, ‘આંઈ હીન ઘડી પેકે કોઠણ લાઈ છડાંતો.’ (હું આ ઘડીએ બાપુને તને તેડવા મોકલું છું.)

દીકરે જઈ બાપને કહ્યું, ‘આંઈ વીંજે, બાઈ કે કોઠીચો.’ (તમે જાવ, બેનને તેડી લાવો.)

બાપ જોસો:-છડીદા ના તો કો કરીન્દા ? (એ લોકો નહિ મોકલે તો શું કરશું ?)

ભાઈ:-‘નારીન્દાસું’ (જેશું.)

તેડવા ગયેલ જોસાને ગામણાઓએ જવાબ વાળ્યો : ‘અસીકે હિતે કમ આય. જો આંયજી ધી કે કોઠી વીંજે તો હી મેયું કેર મીડે ? તે લાઈ છડીદા ના.’ (અમારે અહીં કામ છે. જો તમારી દીકરીને તેડી જાવ તો આ જોસાને કોણ મેળે ? અર્થાત કોણ દોવે, દહીં-જાથ કરે ? માટે નહિ મોકલીએ.)

જોસાએ ઘેર આવી પુત્રને કહ્યું, ‘તેં તો હી ધોરમેં ધૂર ઉખાઈને !’ (તેં તો મારાં ધોળાંમાં ધૂળ નખાવીને ?)

ભાઈ: ‘કે ?’ (શું ?)

‘બાઈ કે છડ્યા ના, ને મુકે પણ જીં તીં કુછ્યા.’ (બાઈને મોકલી નહિ ને મને પણ જેમતેમ બોલી ગયા.)

દીકરો તે ટાણે બેંસ દોતો હતો. તે તાંબડી ફેંટી દઈ, તરવાર લઈ ગામણાને ઘેર પહોંચ્યો ને હાકલ મારી:

‘લેણ, હલ, મોર થી, અને કેર ના ચીયેતો? કીન્હ કંધ-રોટી મથે બો મથા ઇન!’ (હાલ બેન, આગળ થઈ જા. કોણ ના કહે છે? કોની ગરદન પર બે માથાં છે?)

‘જિનજે મથેમેં રાઈ હુઈ હી હલો આડા કીરણ.’
(બેના માથામાં રાઈ હોય તે ચાલો આડા ફરવા.)

લેસો દોતા દોતા છ ગામણા લાઈઓ પણ હથિયારો લઈ ઊઠ્યા. પણ લાયાએ પડકાર્યા, તેઓ ઘરમાં ઘૂસવા ગયા. લાયાએ એકને ફળીમાં, બીજાને એસરીમાં, ત્રીજાને ચૂલા પાસે ઠાર માર્યા. ત્રણ લાગી ગયા. લાયો બેનને તેડી ઘેર આવ્યો. એ ત્રણે મરનારાઓની ખાંભીઓ માડીમાં છે: બે ફળીમાં ને એક ચૂલા પાસે.

પછી બાપ-દીકરે ગામ છોડ્યું, બાપ મુઓ. લાયાએ ગામણાઓને દંડ લરી માફી માગી કસુંબો પાચો. દગો ન કરવા બંને પક્ષે માતાજીના સોગંદ લીધા. લાયો પાછો માડીમાં આવીને રહ્યો.

એક દિવસ લાયો પોતાના નેસમાં ખાતો હતો. તે ટાણે ગામમાં રહેતા જામ શાખના ચારણો માંહેલો દેવો જામ આવ્યો. લાયાએ કહ્યું:

‘અયો અયો. હલ્યા હલ્યા. કોચી કોચી માની, ને ખીર, ને ગુણગાર વારી ચટણી: અય વઈ વીનો એ’ણકે.’ (આવો આવો. હાલો હાલો. ગરમ ગરમ રોટલો ને દૂધ, ને લસણવાળી ચટણી છે. આવી જાઓ આવા.)

દેવો જામ કહે : ‘આંઉ હીન ઘડી માની ખર્ષ સિરા-
ઈનિ અચાંતો.’ (હું હમણાં જ રોટલા ખાઈ શિરાવીને જ
આપું છું.)

ખાઈ કરીને દેવા જામ પાસે બેસી લાયાએ પૂછ્યું:
‘કીં આવ્યા. કીં કમ આવ્ય ?’ (કેમ આવ્યા ? શું કામ છે ?)

દેવો કહે, ‘હી આંઈ જી તરાર ડિયો તો આંઉ હકડી
અંધૂક ડિયાં.’ (તમારી આ તરવાર મને આપો તો હું એક
અંધૂક દઉં.)

લાયાએ જવાબ વાળ્યો : ‘દેવા, હજી તોકે આંઉ કો
આં ? ખાયડીજાં મંગોં ઉખેતો ! સરમાઈ દો નાંઈ ! અંધૂક
તો છોકરીઉં રખે, અને લાયડા તરાર રખે. તું બો બો
અંધૂક રખેતો. નાહક લાર ઉપાડી ઉપાડી મરી રીન્દો. બો
અંધૂક તું પટે ઈન ને કીંય નાંઈ કરી સકયો, હી તરારસે
કો કરીન્દો ! અને પુંજી તરાર તો ખાર મથ્યા ગિની વઈ,
અને બિયા ખાર ગિન્દી.’ (દેવા ! હવે તું ખાયડીનાં માગાં
કરજી તે શરમાતો નથી ? અંધૂક તો છોકરીઓ રાખે, મરદ તો
તરવાર રાખે. તું બો અંધૂકો રાખે છે ને નાહક લાર ઉપાડી
મરી જઈશ. તારી પાસે બે અંધૂકો છતાં તું કાંઈ ન કરી
શક્યો, તો તરવારથી શું કરીશ ? ને મારી તરવાર તો ખાર
માથાં લઈ ચૂકી છે, બીજાં ખાર લેવાની છે.)

દેવો કહે, ‘છપર વીંજી હુતે કમ અય. આંઈ હલો
તો ઉતે વીનીયું.’ (હું છપર ગામ જાઉં છું. કામ છે તમે
પણ સાથે આવો.)

ભોળો ભાથો પોતાની તરવાર લઈ દેવા સાથે આવ્યો. માડીથી દક્ષિણાદા થોડે ગયા ત્યાં દેવાએ પાછળ રહી જઈ ભાયાને ખંદ્રકે ઠાર કર્યો. સંવત ૧૯૨૬. ત્યાં આજે ભાયાની ખાંભી છે.

ભાયાની તરવાર લઈ દેવો ગામણાઓ પાસે આવ્યો. ગામણાઓએ જ એને આ કૃત્ય સોંપ્યું હતું. બદલામાં એને એક સાંતીની જમીન ને હજાર કોરી ઈનામ લીધી. ભાયાની જમીન પિત્રાઈએ લઈ લીધી.

મરનાર ભાયાના ઘરમાં રાજબાઈ નામે કચ્છની ચારણી હતી. એને દેવી કામઈ સરમાં આવતાં તે સતી થાત, પણ બે દીકરી ને એક દીકરો હતાં તેને મોટાં કરવા પોતે દેહ રાખ્યો.

રાજબાઈ નો દીકરો રાયદે પંદર વરસનો થયો. કામ-કાજ કરે નહિ. ભેંસો ચારવા જાય તો ઠપકા ઘેર લાવે. પરણાવેલા પુત્રને એક દિવસ રાજબાઈ એ કહ્યું, ‘પુતર. તોફાન મ કર. હી ગોઠમેં પાણુને કોઈ નાય. ને હી જામજો ને ગામણેને જોર અય. પાણુ મથે હીનજાં વેર આય. તો પાણુને ધ્યાન રખણો અપે. ને હી નાર હણે હી જામ વાધોરેતા. કમ કજ કરીન્દો ના તો ખેન્દો કે!’ (તોફાન કર નહિ. આ ગામમાં આપણું કોઈ નથી. જામ તેમજ ગામણા ચારણોને આપણે માથે વેર છે. તો ધ્યાન રાખવું ઘટે. ને જો, જામ લોકો તો મારી નાખવાની ધમકી પણ મોકલે છે. કામ નહિ કર તો ખાઈશ શું ?)

રાયદે કહે, ‘નારીજ મા! આંઉ થોડા ડી મેં હકડી ગુણ કુરીયું છું ગિની અચીન્દો, પોય વેઠાં વેઠાં ખેન્દા સું. પોય કેા ?’ (ભેજે મા, હું થોડા દિવસોમાં એક કેાથળો કેારીઓનો ઉપાડી લાવીશ, પછી આપણે બેઠા બેઠા ખાશું. પછી શું છે ?)

રાયદેએ એક ટોળી કરી પીપીરડી ગામ લાંગ્યું. પકડાયો. જામનગર રાજની સજા પડી. જેલમાં ગયો. બેચાર વર્ષ છૂટીને ઘેર આવ્યો ત્યારે એને ખૂબર પડી કે પોતાની પરણેલી ચોરત બુધીબાઈને દેવા જામ ચારણે ખજુરીઆના ચારણ ગાંગા મૂળ વેરે પરણાવી દીધી છે.

રાયદેનું હૃદય ધમપછાડા કરવા લાગ્યું: ‘હાય હાય, કેા કરિયાં ! હણે જામ કે ફૂંકી ડિયાં, કે વૂમી ડિયાં !’

માએ સમજાવ્યો: ‘નાર રાયદે, હણે તું કીંય પણ કરીન્દો તો આંઉ મથો પછાડી મરી વિન્ની.’ (કવે તું કાંઈ પણ કરીશ તો હું માથું પછાડી મરીશ.)

મા રોવા લાગી, એટલે રાયદેએ કહ્યું, ‘મ રો ! આંઉ કીંય ના કરીન્દો.’

કોશીનો દેહ છે ત્યાં સુધી શાંતિ રાખવી એવું વિચારીને રાયદે શાંત બેઠો રહ્યો. પણ ચોરે ગયો ત્યાં ગામણા તેમજ જામ ચારણો એને મેણાં મારવા ને ગાળો દેવા લાગ્યા. બોલાચાલીમાં દેવા જામે કહ્યું એકવાર, કે ‘હી ચોરો તોજ પેને નાંય. લજી વીન. નીકર મારી ઉખીન્દો. હકડી દાડજ અચટીને ખરચ આય, છતરો તોજ પેને લાઈ ખખ્યો હીતરો

તો લાઈ અપનો.' (ભાગી જા. નહિતર મારી નાખીશ. ચપટી દારૂનો જ ખરચ છે. જેટલો દારૂ તારા બાપને મારવામાં જોયો હતો તેટલો જ તને મારવામાં જોશે.)

રાયદે કહે: 'આંચ મારીન્દા ને ખીઆ માડુ કે હથ ન હુન્દા કી?' (તમે મારશો તો ખીજા માણસને હાથ નહિ હોય કેમ?)

દેવો જામ કહે: 'હથ હોય તો ગીન હી બંધૂક ને નીકર મું મથે બારવટે.' (હાથ હોય તો લે આ બંદૂક ને નીકળ મારા પર બહારવટે.)

*

આ તકરાર ખીજાઓએ જોલવી, પણ રાયદે વિચારી રહ્યો કે શું કરું? કાંઈ કરીશ તો મા મારી જૂરી જૂરીને મરશે, એમ વિચારી ગમ બાધ રહ્યો. પણ એકવાર ચોરે હજામત કરાવવા બેઠેલો ત્યાં એનું અપમાન થતાં, અરધી હજામતે એને ઉઠાડી મૂકતાં એણે ઘેર આવીને માને કહ્યું:

‘મા, હણે મુકે રજા ડિયો. મુસે હી સેન નાઈ થિન્દો. ને જો રજા મ ડિન્દી તો આંઉ મથો પછાડી મરી વીન્નો.’ (મા, હવે મારાથી સહન નથી થતું; હવે મને રજા નહિ દે તો હું માથું પટકીને મરીશ.)

આ સાંભળ્યા પછી રાજબાઈના શરીરમાં આઘ કામઈ આવ્યાં, પોતે ધૂણ્યાં. પુત્રનો વાંસો થાબડયો: ‘વીંજ બેટા

રળ ડિયાંતી. પણ ધ્યાન રાખીજ. મુંજ કુંખ લળધજ મા. ને માતાજી તોજ રક્ષા કરે. વીંજ, લોઢેળ કમાડજે રીન્દો. આશિષ દિયાંતી.’ (જા બેટા, પણ ધ્યાન રાખજે, મારી કુંખ લળવીથ નહિ. જા, માતાજી તારી રક્ષા કરે. ને તું લોઢાનાં કમાડ જેવો રહીશ. આશિષો દઉં છું. પણ કુંવારી જાન ન લૂંટજે, જે ગામ ભાંગ તેનું દૂધ ન ખાજે, મીઠામાં હાથ પડે તે ગામની લૂંટ મૂકી દેજે.)

બેટાને છાતીએ લીધો ત્યારે રાયદેએ પગે લાગી, રડતાં રડતાં જાંગ્યાતૂટયા શબ્દો કહ્યા: ‘મા, માફ કરીજ. આંઉ કીં પણ આંયજી સેવા કરી નાંઈ સકયો. (મા માફ કરજે. હું તારી કાંઈ પણ સેવા કરી ન શકયો.)

*

રાયદે આજ્યો ગયો તે પછી તુરતજ રાજખાઈ ઘરમાં અલોપ થઈ ગયાં.

રાયદે અમરેલી જઈને લાન્સરમાં દાખલ થયો. ત્યાં વધીને દફતાર બન્યો. ત્યાંથી એની બદલી રાજકોટ થઈ. ત્યાં પોતે કમાન્ડિંગ સાહેબનાં મડમ પાસે જઈ બેસતો ને વાતો કરતો. મડમે રાયદેને ભાઈ તરીકે માન્યો હતો. પણ રાયદે બેઠો બેઠો એક દિવસ વિચાર કરે છે: ‘આંઉ તો હીતે નોકરી કરાતો, પણ વેર તો હી ને હી રઈ વિયો.’ (હું આંહીં નોકરી કરું છું, પણ વેર તો એમ ને એમ રહી ગયું.)

મડમે પૂછ્યું: ‘કયા વિચાર કરતા હે રાયદે?’

રાયદે કહે છે, 'મેરેકુ ગામ જાનાં છે.'

મડમ કહે: 'કોન ગામ?'

'હમારા માડી ગામ.'

'અચ્છા તો જાવ. મેં સાળકો બોલકે રજા દિલાઈંગી.'

'ચું નહિ.'

'તો કયું?'

'એ તુમારા જોટા દો, કારતૂસ દો, ઘોડા દો, ફેસ દો, તો જાનાં છે.'

મડમ કહે: 'અચ્છા ભાઈ!'

મડમે રજા અપાવી, જોટાળી બંદૂક, કારતૂસ, ફેસ, બધું અપાવ્યું, ને રાયદે તે પહેરી ઘોડેસવાર બની બારાડી તરફ જાવડો. ને રસ્તે એની ખોપરી બોલતી રહી: 'આંઉ જડે દેવેકે, વજેકે, સામતકે, હી બધાય જામકે, મૂંછ બાયડી રાખીને વીઠો અય હી ગાંગે કે જડે ધુમો ડિયાં, કૂંકી ડિયાં, મારી જાખ્યાં, તડેજ ઠીક ચોવાય. મુંજા પેજો મારીતલ કો છરો રે તો તો આંઉ મુંજા માજે પેટ પાણો પડ્યો ચોવાઈ. (હું જ્યારે દેવાને, વજાને, સામતને, એ બધા જામને તંમજ મારી બાયડીને રાખી બેઠેલ ગગાને કૂંકી ફઈ, ત્યારે જ ઠીક કહેવાય. મારા બાપનો મારનાર કોઈ જીવતો હોય ત્યાં સુધી હું માને પેટ પાણો પડ્યો કહેવાઈ.)

માડી ગામમાં સંવત ૧૯૪૪ના આસો સુદ પૂનમને દિવસે ચાર વાગે સાંજે પહોંચી તેણે દેવાના ભાઈને ઠાર માર્યો, દેવો ન જડ્યો, ઘોડાને ઉપાડ્યો. થોડે આંધે એક હરદાસ નામનો ચારણ મળ્યો. એના ખભામાં પાવલી જડેલી પટાવાળી કૂમકિયાળી તરવાર હતી, હાથમાં ફરસી હતી, પગના જોડા ચરડ ચરડ બોલતા આવતા હતા. એાળખ્યો, જોટાળી ચડાવીને સામી ઘરી. હરદાસે હાથ જોડી કહ્યું: ‘રાયદે, આંઉ તો તોજે કુત્તો અચાં.’

રાયદે કહે, ‘લેંસા ! ચારણ થી, તરાર બંધી, માફી મળેતો ! વીંજ કુતા ! દે ડે તરાર.’ (હે નાલાયક ! ચારણ થયો છે, તલવાર બાંધી છે, ને માફી માગે છે ? ચાલ્યો જા કુત્તા ! દઇ દે તારી તરવાર.)

ત્યાંથી બજારીઆ ગામે જઈ પોતાની સ્ત્રીને રાખનાર ચારણ ગાંગાને ખેતરમાંથી તેડાવી ઠાર માર્યો. ત્યાંથી રાતના દસ વાગે બેહ નામના ગામે ગયો, ત્યાં માડીથી સામત જામ મહેમાન આવેલ તેથી વીરપાલ સંઘિયાની ડેલીએ દાયરો બાંધેલો. ત્યાં જઈ ઘોડો બોલો રાખ્યો ને સાહેબવેશે ત્રાડ પાડી: ‘ઈંધર માળી વાલા સામતજામ આચા હૈ ?’

સામતે અવાજ પારખ્યો. ઘરમાં ઘૂસી ગયો. હવે ઘણાં માણસો વચ્ચે એને બંદૂકે શી રીતે મરાય ? એટલે ઘોડો ઉપાડી કહેતો ગયો કે, ‘ધ્યાન રખીજ, આંઉ રાયદે, આંચકે રિખાઈ રિખાઈને મારણા અચ.’

ચોથે દિવસે રાજકોટ પહોંચી પોતાની નોકરીએ ચડી ગયો. પણ જામનગરના રાજ્ય તરફથી ધગધગતી તપાસ થવા લાગી, તેથી પોતે પલટનમાંથી કારેગ થઈ નીકળી ગયો ને થોડા દિવસ પોતાની બન્ને બહેનો પાસે પરોડીઆ ગામે ને રાણુ ગામે રોકાયો. પણ તપાસ ચાલુ હતી એટલે કંટાળીને વિચાર કર્યો કે, નકામા પકડાઈ ને ભીંત હેઠળ દબાઈ જઈ મરવા જેવું છે, માટે હવે તો નીકળી જ પડું.

સંવત ૧૯૪૫ના ચૈત્ર માસમાં એણે દસ માણસોની ટોળી બાંધી: ચારણ ધાના કરશન ભાથરનો, ચારણ પેથો આમડીનો, ચારણ સામત ભીડનો, ચારણ વીરો આમડીનો, ચારણ જેસો પરોડીઆનો, વાઘેર રાજપાળ ને માણેક હરભમ ગોરીઆળીના, વાઘેર હાડો વીરપુરનો, કાનગર બાવો ને રમજાન કુંભાર રાણુનો: આમડી જઈને મમાઈ માતાજીને પગે લાગી માગ્યું કે—

‘ સામે પગલે મોત દીજ. ’ (સામે પગલે મોત દેજે મા !)

✱

ધોકા લઈ વેરી ધસે, દિથે તરાજે તુંબેદ,
ગાલીએ છંદા બેસ, સોંપ્યાં સોરઠિયે કે.

(વેરીએ સામે ધોકા લઈને ધસવું અને તરવારો બીકવી એ તુંબેદ ચારણોનું કામ છે. માણસોમાં બેસી વાતોના તુક્કા લગાવા, છંદો ગાવા કે ગેલ કરાવવા, એ તો સોરઠીઆ પરજીઆ વગેરે ચારણોને સોંપ્યું છે.)

વજર હથે વહ્યાતમાં, કાયમ વીંજે કેસ,
ફાંકડા ફેળદાર કે, રણમાં ધાસે રાયદે.

(વિલાયતમાં વજરને હાથ રોજ મામલા પહોંચે છે.
ફાંકડા ફેળદારોને રાયદે રણમાં સંહારે છે.)

હાકેમ હાલારજા, કંગાલ માડુજા કાર,
ઉન્જે ફાદે મેં કાર, રિસતી તોજી રાયદે.

(હાલારના હાકેમોના પેટમાં તારો ફાળ રહે છે,
હે રાયદે.)

આંખરડી ઝારી એકડી, દાનાણો ઘેરે ડી,
દેવડિયે કે દબિયો, રાતે કુલેકાં રાયદે.

(એક દિવસે આંખરડી ગામ ભાંગ્યું, ઘેળે દહાડે
દાનાણું ભાંગ્યું, દેવાળિયાને દાબી દીધું, ને રાતે તું
કુલેકાં કર્યો.)

નાડ દિયે તુંબેલ, હલારમેં હલાય ના,
સુરો ચારણ છેલ, રફલે ધબે રાયદે.

બીજું વૃત્તાંત એમ મળે છે કે રાયદેએ ઘોડો, બાંદૂક
ડૂસ વગેરે પલટનમાંથી નહિ પણ આ રીતે મેળવ્યાં: પોતે
માની રજા લઈ ખંભાળીઆ જાય છે. રસ્તે 'ઘઈનો પુલ'
એ ઠેકાણે એક ઘોડેસવાર જમાદાર ટપાલ લઈને જતો હતો
તે મળ્યો. રામ રામ કર્યા. જમાદારે પૂછ્યું :

‘ ક્યાં જાય છે : ’

‘ ખંભાળીએ ડોલા (તાબૂત) જોવા. ’

‘કેવો છો ?’

‘મકરાણી.’

ઘઘ નદીના પુલ પાસે જમાદાર નીચે ઊતર્યા, રાયદેને પોતાનો ઘોડો ઝાલવા દીધો. જોટાળી ખંદ્રક ઝાડને થડ ટેકવીને પેશાબ કરવા ગયા.

‘વાહ ! માતાજીએ હથોડ્ય દીધાં. જમાદાર ! દ્યો રામ રામ !’

એમ કહેતો, રાયદે ઘોડે ચડી જોટાળી લઈને ભાગ્યો.

*

નગરની ગાદીએ વીણો જામ હતા. તેણે અમલદારોને તોડાવી સલા ભરી પોતે લાપણ આપ્યું કે, તમે રાજપૂત થઈ ગામ ગરાસ ખાવ છો, સરકારી નોકર કહેવાવ છો ને ખાલી બગલૂસ (પટા) ગટર બાંધી ફરો છો, પણ એક રાયદેને હાથ કરી શકતા નથી, તેમ ઠાર કરી શકતા નથી, માટે મને બહુ રંજ થાય છે.

સલાસદો નીચું જોઈ ગયા. જામ સાહેબે. રાયદે ન પકડાય ત્યાં સુધી અમલદારોના પગાર બંધ કર્યા.

રાયદેને ખેડૂતો રોટલા આપે છે એમ વિચાર કરીને ખંભાળીઆ તથા કલ્યાણપરના અમલદારોએ દરેક ગામમાં નોટીસો ચોડી કે ખેડૂતોએ રોટલા ઘેરે ખાઈને જ સીમમાં જવું, કાંઈ અન્ન લઈ જવું નહિ.

થોડા દિવસ પછી ખંભાળીઆ ગામે જઈ ત્રણ ગધેડાં ઊભાં રહ્યાં. તેને માથે છાલકાંમાં પંદર મણુ લાડવા હતા ને ત્રાથે એક ચિઠ્ઠી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે, હું ગરીબ ખેડૂતના રોટલા જૂંટતો નથી, ઓરતને લૂંટતો કે અડતો નથી, જાન લૂંટતો નથી, ખોદું ખોલતો નથી, કોઈ માગણુ-ને પેસાની ના કહેતો નથી, ખાયલાપણું કરતો નથી. હું ખેડુના રોટલા જૂંટીને ખાઉં તો બહારવટું થાય નહિ તેની ખાતરી માટે આ લાડવા મોકલું છું તે સંભાળી લેજો. ને બીજું કંઈ જમવા મન થાય તો કહેવરાવજો, મારી પાસે મીઠાં ઘણી છે.

લિ. રાયદે.

આ લાડવા એણે રાણુ ગામમાં વળાવીને મોકલ્યા હતા. પરિણામે અમલદારોએ ખેડૂતોને રોટલા સીમમાં લઈ જવાની છૂટ આપી.

*

‘ પૂના, સાગા, રામા ભા, સુણે, પાણજે પાનેલી જોરણી અય, ને ડીએજ જોરણી અય. ન જોરાં તો જોગ-માયાણ હુવાઈ. હણે લલે મુંજે પઠાણ મારી ઉખય. ’

આ રીતે એક દિવસ રાયદેએ જ્યારે સાંભળ્યું કે પાનેલી ગામ પર તો ગોંડળ રાજનો એક પઠાણ ફૈજદાર પચાસ પઠાણોને લઈ રાયદેને જેર કરવાનું બીડું ઝડપીને એઠો છે કે, રાયદે આવે તો ક-જબ્યાએ (ગુદામાં) ખંદૂક મારી કાર કરું, ત્યારે તેણે સાથીઓ સમક્ષ પાનેલી ભાંગવાની—ને તે પણ દિવસે ભાંગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

એક દિવસ એક વાદી બહારવટિયાના રહેઠાણમાં આવ્યો ને રાયદેના રાસડા બોલવા લાગ્યો. બહારવટિયાએ એને ઇનામ આપીને કહ્યું કે, ‘હી તોજે રાવણહથથો મુકે કે, ને તોજે પોશાક પણ કે.’ પછી પોતે એ બધો પોશાક પહેરી રાવણહથથો લઈ, સાથીઓને કહ્યું: ‘આંઈ બધા હણે ઘડીક હીતે વિયો તાં તો આંઈ હીન ઘડી અચાંતો. જરા પાનેલી વિનીચાં’ (તમે બધા થોડીવાર અહીં બેસો. હું જરા પાનેલી જઈ આવું.)

એમ વાદીવેશે શહેરની તરતપાસ કરી આવી, અને ફ્રેન્જદારને પણ મળી, રાયદે અહીં છે, સામે ડુંગરે બેઠો છે એવી બખર પણ દર્ષ, પોતે રાતે પાછો આવ્યો અને ટોળી લઈ પાનેલી પર પડ્યો ને ફ્રેન્જદાર એની પાર્ટી વગેરેને દબાવી દર્ષ કહ્યું: ‘કો પઠાણ! તું કો ચાંતો વો, કે રાયદે અચે તો આંઈ ક-જગ્યાએ બંધકે મારી મારી ઉખ્યાં. ગીન હિન્ન ફલ.’ એમ કરી બંધકોના ઘોડા ચડાવ્યા. બધાને પકડી પૂરી દીધા. પછી ગામ લૂંટ્યું. પછી પૂરેલાંને છોડી કહ્યું કે, ‘કે દયો હીન્ન બંધકું. ધીંગાણું કરણું આઈ?’ (દર્ષ દ્યો એમની બંદકો. ધીંગાણું કરવું છે?)

પછી મોરનાં પીછાં લાવી, ફ્રેન્જદારની પાછળ ખિચી-ઝમાં ખોસી મોરલો બનાવ્યો ને પીઠ ફેરવી જીલો રાખી પછી કહ્યું, ‘હવે નીચે નમી નમીને કુકડૂ કુ બોલ. ને પાછો જીલો થઈને કુકડૂ કુ બોલ. જો બોલતો બંધ થઈ ગયો છે ને, તો પાછળથી બંદકે દર્શિ.’

ફેજદાર તો ફાળમાં ને ફાળમાં ‘કુકડૂ ફૂ, કુકડૂ ફૂ, કુકડૂ ફૂ,’ એમ બોલતો નીચે નમતો તેમજ ઊંચો થતો રહ્યો. પાછળ ઊભેલો રાયદે પોતાના સાથીઓને લઈ ચૂપચાપ આલી નીકળ્યો. છેક બે ગાઉ નીકળી ગયા, ને અહીં ગોંડળની વાર આવી પહોંચી. તેને પણ ફેજદાર તો રાયદેની જ ટોળી સમજી ‘કુકડૂ ફૂ’ કરતો રહ્યો. પાર્ટીવાળા કહે કે, ‘સાહેબ, આ શું કરો છો?’ સાહેબ શરમાઈ ગયા.

*

‘સામત, પેથા, જેસા, સાંમા, સુણો,’ એમ કહીને રાયદેએ સાથીઓને સમજ પાડી : ‘પાણુ નામ લાઈ નીકળ્યા અયું. તો હણે પાણુ વાસે સત રાજી ઘસતું ફિરેતીયું. તો હીનકે ખીચારેકે હણે પાણુ નોતરો દિયું, લલે અચે. કારણ કે જે પાણુ જીતીન્દા તો લક્ષ્મી કીર્તિ વધની; જે મરીન્દા તો વૈકુંઠ વીન્દા ને પાણુજ કાયા અમર રિન્દી. હીનકે મારીન્દા તોય લાલ અય, પાણુકે મારી ઉખે તોય લાલ: કીં ભા, કેા વ્યોતા?’ (આપણે તો નામ રહે માટે નીકળ્યા છીએ, આપણી પાછળ સાત રાજની ફેજો ફેરે છે. તો આ બિચારાને નોતરાં દઈએ. લલે આવે. કારણ કે જે આપણે જીતીશું તો કીર્તિ ને લક્ષ્મી વધશે ને મરશું તો વૈકુંઠ જશું, ને આપણી કાયા કાંઈ અમર રહેવાની નથી. આ લોકોને મારીશું તોય લાલ, ને એ આપણને મારી નાખે તો પણ લાલ. કેમ ભાઈ, શું કહો છો?)

સાથીઓએ હા કહી, સહુ ઊપડ્યા. ખરડાના ડુંગરમાં એક ગામ આવ્યું, ત્યાં પ્રાગડ વાશી (પરોડ થયું) ને એક

ખેડૂત સાંતી લઈ નીકળ્યો, તેને પૂછ્યું: ‘બોચવળી ગામમાં કોઈ ઘસત આવી છે?’ ખેડુએ હા કહી. રાયદેએ એક ચિઠ્ઠી લખાવી એ ખેડુને દઈ ઘસતને પહોંચાડવા કહ્યું. ચિઠ્ઠીમાં લખેલું કે, તમે જેટલા સરકારની હરામની ખીચડી ખાવાવાળા મારી પાછળ ફરો છો ને ઠેકઠેકાણે કંગાળ પ્રજાને હેરાન કરો છો, ને ધમકાવી પૂછો છો કે રાયદે કયાં છે, તો હું જણાવું છું કે હું રાયદે આંહી ચેકના ડુંગર પર છું, જેને મળવું હોય તે આવજો.

આમ પોતે જ્યાં જાય ત્યાં લાલ વાવટો ચડાવે, હોકો પીતો બેસે, ફૂલેકે ચડે, અને અછતો ન રહેતાં સામે આવી સંદેશ કહેવરાવે.

*

પછી એ સાતેક રાજની ફોજો સાથે ધીંગાણું થતાં ફોજો ભાગી, ત્યારે રાયદે બોલ્યો:—

‘લેંસા ભાઈડે જેડા ભાઈડા થે ને ભજોતા, નીમક હરામ કરોતા? ડાઢીયું રખીયું ઈન, બંદકું ગાળીયું ઈન, ને ભજોતા! તો સરમાઈન્દા નાઈ! કોઈ રજપૂત ઈન, કોઈ મકરાણુ ઈન, કોઈ પઠાણુ ઈન, ને આંધજો પાણી કિતે વ્યો! મુકે તો આંધ ગોંતીન્દા વા. રાત ને ડી ગોઠ ગોઠ ફિરન્દા વા, ને માડુકે પૂછન્દા વા કે રાયદે કિતે ઈન. ને આજ આંધકે આંઠ મીલ્યો તો આંધ તો મુલાકાત નાંઈ કરીન્દા ને ભજોતા! હેડા કાયર બાયલા આંધ હન્દા હેડી મુકે ખખર નાંઈ વઈ. નીખર આંઠ આંધકે ન મીડયો હન્દ. પણ હણે દાઢીકે’

પડાઈ ઉખળ. બંધૂકું છડી દીઝ.' (મરદો થઈને લાગો છો ? દાઢીઓ રાખી છે ને બંદૂકો આંધી છે, તો પણ લાગો છો ? તમે તો મને ગોતતા હતા ને હવે મળ્યો છું ત્યારે લાગો છો ? મને આવી ખબર હોત તો હું મળત જ નહિ. હવે દાઢી-મૂછ પડાવી નાખજો વગેરે.)

*

રાજ્યે છેવટે પરોડીએ રહેતી એની બહેન માણસીબાઈ પર દબાણ કર્યું. પકડીને ખંભાળીએ લઈ ગયા. બહેન તો ન ચળી, પણ બનેવી ગળી ગયો. એને બાઈએ કહ્યું : 'અરે ભૂંડા ! અટાણે ખડ ખા છ ?' લાચાર બેને દશ દિવસની મુદત મેળતી. ભાઈને પરોડીઆ ગામે બોલાવ્યો. રાયદે બહેનને ઘેર ગયો ત્યારે બહેને વિનવ્યો કે, 'હવે બસ થયું. હવે કાંઈ કરવું નથી. આપણા ચારણેને જેલમાં પૂર્યા છે. તમ સાહેબ અને રાઘવભાઈ વજીર કહે છે કે, રાયદે જે હથિયાર છોડે તો એને અમે કાંઈ નહિ કરીએ, ને એના ચારણને છોડશું. એટલે રાયદેએ પોતાના જે સંબંધીઓ પુરાયા હતા તેમને છોડાવતા માટે શરણે જવાનું નક્કી કરી બહેનને કહ્યું, 'લેણ ! હણે તું દરેક અમલદાર કે ચોઈજ જે આંકિ કલ ધરમસાલામેં અચીન્દો. જેડી માતાજીજી મરજી.'

*

રાયદેને અભયવચન આપી માનપાનથી પોલોસ રસાલો લઈ જતો હતો, ત્યારે સીમાડે એક કાગડો બોલ્યો. બહારવટામાં પણ ગામ ભાંગવા જતી વેળા કાગડો બોલે ત્યારે રાયદે સાથીઓને પૂછતો કે 'કાગડો કે

ફૂંછેતો !’ (કાગડો શું બોલે છે ?) અને પછી એનો પોતાને મનમાં ઊગે તેવો અર્થ કરતો. એ રીતે અહીં પણ એણે કાગડાને બોલતો સાંભળી સાથીને પૂછ્યું કે, ‘સામત, કાગડો કો ફૂંછેતો ?’ સામત કહે, ‘કાગડો ચ્યેતો કે આજ ડી સુધી જે બાધુરી કર્મ હીન જે મથે પાણી ફરી વ્યો ને હણે તુરંગમેં સડી સડી મરી રોન્દા.’ (કાગડો કહે છે કે જે બહાદુરી કરી તેને માથે પાણી ફરી વળ્યું ને હવે જેલમાં સડી સડી મરી રહેશું.)

રાયદે કહે, ‘ના, કાગડો હીં ફૂંછેતો કે બધાય ઘેર અચના. પણ દગો થીન્દો. પણ વાંધો નાંચ.’ (ના, કાગડો એમ કહે છે કે બધા ઘેર આવીશું પણ દગો થશે, પણ હવે વાંધો નહિ.)

•

છ મહિનાની સારી રખાવટ પૂરી થઈ ને રાયદે પર કામ ચાલ્યું; કાળા પાણીની સળ થઈ. એ અને સામત થાણાની જેલમાં બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે જેલ લોગવે છે, એક વરસ થઈ ગયું છે. એક વાર કામગરીમાં રાયદે ને સામત લેગા થઈ ગયા; ત્યાં કાગડો બોલ્યો. રાયદે કહે, ‘સામત, કાગડો ફૂંછેતો કે હીતેથી ભજો તો આંઈ કે લાલ અચ.’ (કાગડો કહે છે કે અહીંથી લાગી છટો તો તમને લાલ છે.)

સામત કહે, ‘હેડી સાતથરી જેલ પઈ અચ. હાનમેં સે ભજણું કી ?’

રાયદે: ‘ભજણો હીનમેં તો કી નાય.’

બંને જણાએ સંતલસ કર્યો. રાતે રાયદે જ પોતાના

બરાક તોડી સામતને કાઢવા એના ખંડના છાપરા પર ચડ્યો ને ઉપલી બારીના સળિયા હચમચાવ્યા, પણ છાપરું આખું હાલી ઊઠ્યું. નળિયાં પડ્યાં; સંત્રીઓ સાવધ બન્યા. રાયદે તો મકાનના છાપરા પર હતો, નીચે ઊતરે નહિ, બહુ સમજાવી ઉતાર્યો, પૂર્યો; પછી જામનગર સાથે લખાણ કર્યું. ત્યાંથી આ બેઝને આંદામાન કાળે પાણીએ મોકલી દેવાની સૂચના આવી.

*

‘હાલો તમને પાછા જામનગર લઈ જવા છે ને ત્યાં પહોંચાડી છોડી દેવાના છે,’ એમ કહીને બેઝ કેદીઓને વહાણમાં બેસારી કાળા પાણીના બેટમાં ઉતારી દીધા, ને ગોરા ઉપરીને એમનાં કાગળીઆં પણ સોંપ્યાં.

કેસનાં કાગળીઆં વાંચતાં સાહેબને માયા થઈ. રાયદેને પાસે બોલાવ્યો, ને એની વાતોથી સંતોષ થતાં તેને મુકાદમ બનાવ્યો ને સદરમાં ફરવાહરવા છૂટ આપી. રાયદે તો કાળાં પાણીની વચ્ચે બેટમાં ફરેહરે છે. એમાં એક દિવસ એવું બન્યું કે કેદીઓમાં કાંઈક કુસંપ થયો, તેમાં સામતને એક કેદીએ ગેરશબ્દો કહ્યા.

રાયદે શાંતિથી એ કેદીને પોતાની પાસે તેડાવી સમજાવવા લાગ્યો.

‘આંધ કુલાઈ બન્ને તા ? હીતે તો પાણુ હકડો ખાઈ જા ગલૂડિયા ચોવાયું. ને અસીકે દુઃખ હોય તો આંધજે મદદ દેંણી ખપે, ને આંધકે દુઃખ હોય તો અસીકે

ભાગ ગીનજો! ખપે. કારણ હીતે દુઃખ જ જગા ધન હીતે મા, પે, કાકા, મામા, જ ચ્યો હી પાણુ.' (તમે થીદ લડો છો? આંહીં તો આપણે એક માનાં પેટ કહેરાઈએ. એકબીજાને દુઃખમાં મદદ કરવી જોઈએ. કારણ અહીં તો મા, બાપ, કાકા જે કહીએ તે આપણે જ પરસ્પર છીએ.)

આવા ખામોશીના શબ્દોથી પણ છેડાઈ ગઈને એ કેદી તોફાને ચડ્યો એટલે રાયદેએ એને માર્યો; તેના પરિણામે રાયદેને અંધારી ખોલીની સજા થઈ.

*

પછી મદમની કૃપા થઈ તેથી એ પાછો મુકાદમ બન્યો ને એક વાર બજારમાં ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં કોઈક માણસને દુહો બોલતાં સાંભળ્યો. દુહો તો આમ હતો—

શેખર સિંધવાં કિયાં,

રાયદે વડો રવાખ.

ધરણી લાગી ધુજવા,

ન ચડે નગર કે નવાખ.

કોઈક ઓળખીતો કેદી આ દુહો બોલ્યો તેથી રાયદેને ગઈ ગુજરી યાદ આવી:

‘અરે જીતવા! આંઉ હકડે ડી નગર ને નવાખ જેડે કે ધુજાઈન્દો વો, ને હિંદમેં હાક ફાટતી વી. ને અજ પેરમેં જંજીર પછ વઈ.’

એમ આ દુહાએ રાયદેના વિચાર ફેરવી નાખ્યા. એ દુહાએ મોટું બળ આપ્યું, હાલતાં ને ચાલતાં, ખાતાં

ને પીતા, એ જ દુહો યાદ આવવા લાગ્યો. એમાં સામત આવ્યો. બન્ને બેઠા; કારણ કે સામત પણ હવે છૂટો ફરતો હતો. એની સાત વર્ષની સજામાં હવે ફક્ત બે વર્ષ બાકી હતાં.

રાયદે કહે, ‘સામત ભા, હકડી ઘાલ ચાં. આંઈ તો ઠીક પણ આંઉ તો હીતે ને હીતે મરી વીન્નો ને કોઈ ચારણજે હથ પણ અડીન્દા ના. (એક વાત કહું: તું તો ઠીક પણ હું તો અહીં જ મરી જઈશ ને મારા શબને કોઈ ચારણના હાથ પણ નહિ અડે.)

સામત કહે, ‘ભલા માણસ, મરદ જેવો મરદ હવે નમાલી વાતો કરે છે? શરમાતો નથી? ને મરદ તો તુરંગમાં પણ પડે. ને આપણે કંઈ અધૂરું રાખ્યું છે?’

રાયદે કહે: ‘મારે તો ભાગી જવું છે.’

‘ક્યાં?’

‘આપણા દેશમાં. તારે આવવું છે?’

સામતે કહ્યું કે, ‘મારે તો હવે નથી આવવું, પણ તું આરાડીમાં જ તો મારે ઘેરે જઈને બધાને મારી વાત કહેજે.’

એમ કહેતો સામત હસવા લાગ્યો, એટલે રાયદે કહે, ‘સામત, તોકે ઠેકડી લગેતી. પણ સચી ઘાલ ચાંતો. મરી તો વીંજણો જ અય. હીતે ચરાણું નાય. ભલે દરિયેમેં મરું.’

બન્ને બુદ્ધા પડ્યા. રાયદે ભાગવાની બુદ્ધિ વિચારવા

લાગ્યો. એક વિચાર સૂઝ્યો. હમેશાં વહેલો ઊઠીને ગામ-
માંથી લાકડાના લાંબા કટકા ગોતીને તે લઈ ગામથી દૂર
લેગા કર્યા; પછી એકબીજાને નોંધન્ટ કરી બે ખાટલા જેવડું
ત્રાપું બનાવ્યું ને થોડ દિવસનું ખાવાપીવાનું લીધું. પછી
એક દિવસ સામતને કહ્યું: ‘જે માતાજી ! હજી ધ્યાન રખીજ
ને ગરીબ થૈ સજા પૂરી કરી જ, આંઉ જો તો હજી માતાજીજી
મરજી હી થિન્દો.’

*

બેઉ જણા ભેટયા. સાંજે રાયદેએ ત્રાપો દરિયામાં
નાખ્યો, ને બંદર પર એક સંત્રી બંદૂક લઈ ઠેલતો હતો
તેની પાસે જઈ, ગળું પકડી, દગાવી મારી નાખ્યો; તેની
બંદૂક લઈ ત્રાપા ઉપર નાખ્યો. સઠ ચડાવી રવાના થયો.
પવન સારો એટલે સવાર થતાં ત્રાપો આગળ નીકળી ગયો,
ને સામેથી એક વહાણ આવ્યું.

આ વહાણ રાયદેના વતનના બંદર સલાયાનું હતું તેને
ખારવો આમદ હતો. આમદ વહાણ લઈ આંદામાન આવેલો
ને બજારે રાયદે સાથે મેળાપ થયો હતો. સંતલસ કર્યા
પ્રમાણે આમદ એક દિવસ વહેલો વહાણ ઉપાડી દરિયે
જઈ થોડ્યો હતો.

રાયદેને વહાણમાં લીધો. વહાણને સાત સઠ ઉપર
કાગડી ચડાવી મારી મૂક્યું. એક રાતે કાઠિયાવાડના પિંડાર
ગામને કિનારે રાયદેને ઉતારી વહાણ પાછું વળી ગયું. આંદા-

માનના તાર છૂટેલ તેથી તપાસ થતી હતી. રાયદે બંદૂક લઈ જંગલોમાંથી પસાર થવા લાગ્યો.

*

એક બેન પાસે પંદોડીઆ ગામે ને બીજી બેન પાસે રાણુ જઈ આવીને રાયદે દ્વારકા પહોંચ્યો, થોડા વાઘેરાને લીધા જેનાં નામ: ગોરવીઆળીનો રાજપાળ, મીંઆણીનો ભીમો મકવાણો, ગોરવીઆળીનો હરભમ માણેક, વીરપુરનો હાડો માણેક, ને ચારેક મુસલમાન કુંભારો: એમને લઈ બીજી વાર બહારવટે ચડ્યો.

ભાયાણી ભારથ કરે,

ખૂચડ બંધે વાર;

તીખી ધાર તરવાર,

રગતે ડોળે રાયદે.

આ બીજી બહારવટામાં એક પછી એક ગામ રાયદે ભાંગતો ગયો, પણ બજાણા ગામના સીમાડે નારાડી વાવમાં ઉતારો કરી સાથીઓ હેમરાજ શેઠને ત્યાં સીધુંસામગ્રી લેવા ગયા, ને પાછા આવ્યા ત્યારે કહે કે હેમરાજને લૂંટીએ.

‘કાગડો કે કૂછેતો ?’ એમ કહી રાયદેએ કાગ-વાણી ઉકેલી. કહે કે ‘શુકન નથી, પંખી ના પાડે છે.’ છતાં સાથીઓના આગ્રહથી હી આથમતે બજાણા પર પડ્યા, હેમરાજ શેઠને ઘેર ગયા, શેઠે આવકાર દીધો, કે બહાદુરને બોઈ હું ખુશી થાઉ છું.

‘તુંને લૂંટવા આવ્યા છીએ.’

‘ ભલે. ’

‘ તો બધી બાઈઓને ચોરડામાં પૂરી દે. ’

લૂંટીને બહાર ચાલ્યા ત્યારે બહાર જઈ પેલા બે મુસ-
માન કુંભારોએ કહ્યું કે હેમને હાર બૂલથી ગોખલામાં
પડ્યો રહ્યો. એ બહાને પાછા જઈ ને એ કુંભારોએ બાઈ-
ઓની આબરૂ લીધી.

એથી રાયદે કંટાળ્યો. ‘ હવે આ લોકો મારા ભેળા
ન હોય. ’ આંખલાની ધાર નજીક સૂતા. ન બિઠ્યા—તે હી
ચડ્યો ત્યાં સુધી ! બિઠે છે ત્યાં તો ઘસતને આવી પહોંચેલી
બુએ છે. ધીંગાણું કરતા કરતા પ્રોડીઆની નાજ્યમાં પહોંચી
જાય છે. ત્યાં મછવો પડ્યો છે. ડેકી ડેકીને મછવામાં એક પછો
એક જણ ચડે છે ને રાયદે પોતે વારને હટાવતો રહે છે. છેવટે
પોતે ફૂધો, પણ વહાણની મીંદડી પગમાં વાગી. મછવો હાંકી
લાગ્યા, પણ મછવો તૂટેલ એટલે જખમી રાયદેને ઝોળીમાં
ઉપાડી વાઘેરો કાંઠે કાંઠે લાગ્યા. એને પહોંચાડવો હતો ગોંજ
ગામે જેઠીજી દરબારને ઘેર. વાડીએ ગયા, પૂછ્યું, ‘ દાજીબાઈ
છે ? કહો કે બાઈબંધ આવ્યા. ’

બાણેજ ઘેર પૂછવા ગયો. મામીએ જવાબ કહાવ્યો
કે ‘ ઘેર નથી. ’

રાયદેએ સાથીઓને કહ્યું : ‘ બુવાનો ! પાણુજી કમ
અચી વઘ. ’ (આપણું મોત આવી પહોંચ્યું.)

ચાલ્યા. રસ્તે કાળો મહારાજ મળ્યો. ઘણી તાણ કરી
પોતાની વાડીએ લઈ ગયો.

વાઘેરા કહે, ‘ચાલ અમારી લેજો ઓખે.’

‘તમારું મોં નહિ જોઉં, બાવ.’

*

ગાડું જોડીને કાળે મહારાજે રાયદેને ગામમાં આણ્યો.

સવારે ફળિયામાં પીપળે કાગડો બોલ્યો.

કાગડાની વાણી સાંભળીને રાયદેએ કહ્યું: ‘કાળા માંરાજ ! કાળી રાત છે, કાળો કાગડો છે, કાળાવડ ગામ છે, ચોથો તું કાળો માંરાજ છે. હવે પાંચમું કાળું કામ કરીશ મા.’

સવારે કાળા મહારાજે રાયદેને જોયો: પગમાં જખમ છે, ચાર છ મહિના અહીં રાખવો પડશે, ખજાર પડશે તો હું મરી જઈશ, માટે હું જ ઈનામ લઉં.

રાયદેને અંદર પૂરી, તાળું મારી સલાયા પહોંચ્યો. મહમદખાં દરેદારને જઈ કહે કે, ‘હું રાયદેને પકડાવું તો ?’

‘તો તને ફૈજદારની જગ્યા અપાવું.’

‘ચાલો મારે ઘેર.’

ઘરમાં પડ્યો પડ્યો રાયદે બહાર રહેતી વ્રાજાણી બાઈને બોલાવે. બાઈ કહે: ‘નહિ આવું.’

‘કાળો માંરાજ ક્યાં છે ?’

‘કાળું કામ કરવા ગયો છે.’

‘ઉઘાડ.’

‘ નહિ ભલેડે. ’

‘ કાંઈક તોડવાની કોશ તો દે ! ’

‘ નથી. પણ આ લે આ હળનું છવડું. ’

હળના છવડા વતી રાયદેએ ભીંત હેઠળ ખાડો પાડ્યો.

ખીબા ઓરડામાં જવા માટે વચલો કરે તોડ્યો.
રાંધણીઆમાં જવાનું કાંકું પાડ્યું.

ઘસત આવી.

મહમદખાં હફેદાર ને જેશંકરભાઈ ઘસતના આગેવાન
હતા, તેણે હાકલ કરી: ‘ રાયદે, હથિયાર છોડ. ’

‘ તમે પોતે આવો તો હથિયાર આપું. ’

આડું ગાડું દેવરાવી મહમદખાં ખડકીમાં અંદર આવ્યા.

રાયદે પાસે ત્રણજ ભડાકાનો દારૂ હતો. છરા ગોળી
કાંઈ નહોતું, પોતાનો પગનો તોડો તોડી નાખ્યો. તોડાના
મકોડા બંદૂકમાં ભર્યા.

બંદૂક લઈને ખાંઢોરા વાટે ખાળુને રસોડે પેઠા.
ત્યાંથી એક બંદૂક, ને ખોજી મારી. અંદરથી દુહા ને છાંદ
ગોલે. આંહીથી પોલીસના ગોળીબાર આવે.

રાંઢે ઘસતે ઘર સળગાવ્યું ત્યારે રાયદેએ અંદરથી કહ્યું:

‘ કોઈ એમ ન કહેતા કે અમે રાયદેને માર્યો છે. હું
જ બાઉ છું. રામ રામ. ’

પોતે ત્રીજીવાર એટલે કે છેલ્લી વાર ભરેલી રાખેલ બાંદ્રક માથા સોંસરી ખાધી.

ઘર સળગી ગયા પછી થોડોક દી રહ્યો ત્યારે અંદર તપાસ કરી. મુવેલો રાયદે એમ ને એમ ઊભો હતો. ઘણા ફેર કર્યા, મુરદું પડ્યું.

મુરદું ઓળખવા રાયદેની બેનોને બોલાવી.

બેનો ભેધને કહે, ‘ના, હી અસાંજો ભા જ નાંય.’
‘કાં?’

‘અસાંજો ભા તો પચાસ પચાસ માડુકે મારીને મરે : હી કર્મ હેઠ દબાઈને મરે ના.’

રાયદેનું પહેલું બહારવટું બાર વરસ ચાલ્યું, ને બીજું અઢી વરસ. કાળા મહારાજને જમાદારી મળી.

અમુક વખતે જામ સાહેબે જમાદારી આંચકી લીધી. કહ્યું કે, ‘તેં દગલબાજી કરીને ઘણી નાલાયકી બતાવી છે.’

કાળા મહારાજના છોકરો મુવો. પોતે ગાંડો થઈ ગયો, ને મુવો ત્યારે ગરાસીઆઓએ કાળાવડમાં દેન પણ ન પડવા દીધો.

ત્રીજા પ્રયાણને છેલ્લે ખાંભે

રાયદે બહાવરટિયાની આખી કથા મેળવવા માટેનો સુયોગ આ રીતે બન્યો. હરદાસ રાણસૂર લુણા નામના એક ચારણભાઈ મળવા આવ્યા. કહે કે, થોડાક છંદો રચીને લાવ્યો છું. આ રીતે નવાં જોડકણાં કરી કરીને લાવવાનો જે શોખ અત્યારના ચારણોમાં લાગ્યો છે તેની છાપ મન પર સારી નથી. એ કૃતિઓ નકલી હોય છે. વિશેષમાં એની અંદર રાષ્ટ્રીય લાવનાનું પોતું મારેલું હોય છે. મને એમાં રસ નહોતો.

જીવાન હરદાસને કહ્યું: ‘તમારી રચનાને તો શું કરું! પણ તમે તુંબેલ ચારણ છો, તો જાવ ખારાડીમાં, રાયદેનો કડીબાંધ કિસ્સો લઈ આવો.’

ભલો જીવાન, થોડે મહિને સાંગોપાંગ, એના હસ્તાક્ષરોમાં જ આવડયું તેવું ઊસરડી આવ્યો. સૂચના આપેલી, કે રાયદે વિશે જે શબ્દોમાં વાતો સાંભળો તે જ શબ્દો, રૂઢ પ્રયોગો, વાક્યો, વહેમો, માન્યતાઓ, ગિલકુલ્લ ઓપ ચડાવ્યા વગર ટપકાવજો. એ સૂચનાનું હરદાસ ગઢવીએ અંણીશુદ્ધ પાલન કર્યું, પરિણામે આપણને, આગલા પ્રકરણમાં જોયું કે, તાદૃશ શબ્દચિત્ર મળ્યું.

કેટલા લાક્ષણિક બોલી-મરોડો પ્રાપ્ત થયા ! અને રાયદેના જોમ જવાંમદીના મરોડદાર પ્રસંગો સાંપડયા. આંદામાનને કાળે પાણીએથી, એક તકલાદી લાકડા પર બેસીને અક્ષાટ દરિયામાં ઝુકાવ્યું, એ વાત સાચી છે, ને કલ્પના સમક્ષ એક વાર ખડી કરવા જેવી છે. આંદામાનથી પાછા કાઠિયાવાડને કિનારે જોતરીને પણ અસલના અધૂરા રહી ગયેલા ભયંકર જીવન-પ્રવાસને ફરી જારી કરનાર એ તુંબેલ જીવાન કેવીક માટીનેા ઘડેલો હશે તે વિચારપાત્ર છે. હરદાસ પાસે આખો દિવસ બેસી, ખૂબ શ્રમ લઈ, એ ભાષાને પણ મગજમાં બંધ-બેસતી કરી.

*

તુંબેલ શાખાના ચારણોમાં માનવ-વંશશાસ્ત્રના અભ્યાસીને માટે એક વિશિષ્ટ રસવાળું પ્રકરણ પડેલું છે. આ ચારણ-દાયરાને છંદો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, કવિતો ઇત્યાદિ, મારુ સોરઠિયા ચારણોની સભારંજની સામગ્રી પ્રત્યે, રાજ-રજવાડાંની પ્રશસ્તિ કરવાના ધંધા પ્રત્યે જાંડી અને હાડોહાડ ધૂણા છે. તેને તેઓ નીચેના નાનકડા હુડા દ્વારા બતાવે છે-

ઘોકે વેરી ધસ્તિયું.

દિયે તરારે તુંબેલ;

ગાલીએ છંદાં ગેલ

સોંપ્યાં સોરઠિયે કે.

અર્થ-અમે તુંબેલો તો વેરીજનોને ઘોકે ઘોકે ઢાળી દેનારા, ને તરવારે ઢીબનારા રહ્યા. વાતોછંદોનાં ગેલગુલતાન તો સોરઠિયા ચારણો ! તમને જ સોંપ્યાં છે અમે !

આવી ખુમારીને પોષનારો તેમની ઉત્પત્તિ વિશેનો તેમનો પૌરાણિક ખ્યાલ છે. તુંબેલોના પ્રસવ વિશે તેઓ આ કથા કહે છે—

શિવજીને ઘેર ચાર પ્રાણી હતાં: સિંહ, પોઠિયો, સર્પ ને ઊંદર. ચારેને ચારવા લઈ જવાની મુશ્કેલી, કારણ અંદરો-અંદર લડી પડે. એટલે પાર્વતીએ કપાળનો મેલ ઉતારી પૂતળું ઘડ્યું, તેમાં જીવ મૂક્યો. એને બનાવ્યો ગોવાળ. આ ગોવાળે ચારે પ્રાણીઓને શંકરની આજુ દઈ ક્ષેમકુશળ ચાર્યાં. પાર્વતી પ્રસન્ન થયાં. કહે કે તને અપ્સરા પરણાવું. ગોવાળે માગી આવડ નામે અપ્સરા. આવડે એવી શર્ત કરી કે, તારા ઘરમાં રાજ તો મારું ચાલે. જે હી મારું રાજ ન ચાલે તે હી ચાલી જાઉં. ગોવાળ કહે કબૂલ. બેઉના ગૃહ-સ્થાશ્રમમાંથી છાંડેસર, કૃતાજુહ, લીરવરાસ, તાંબર, નાદ, ગણુ, ગંધર્વ, જખ, જેવરો (જયવિજય), નીલ, અનિલ, એટલા દીકરા ને લાંચગાઈ દીકરી થયાં. તેરમો ગર્ભ પેટમાં હતો. એવે એક વાત બની. આવડ લેંસ દોવા બેઠાં. ત્રાંબડી ઊંધી રાખીને દોવા લાગ્યાં. ચારણ કહે, ‘તાંબડી ઊંધી છે, સીધી કરો.’

ચારણી કહે: ‘ના, સીધી જ છે.’

ચારણ: ‘તાંબડી સમી ગીન; સરખી મેઈ કે મીડ; નકાં હકડી લઠ ડિનો, મથ્યો જોરો વિજનો.’ (તાંબડી સરખી રાખ ને લેંસને સરખી રીતે દો, નહિતર એક લાકડી લગાવીશ ના, તો માથું લાંગી જશે.)

આવડ બેલાં થઈ ગયાં. તાંબડી ફેંકી દીધી. પેટમાં ગર્ભ હતો, તે પેટ ચીરી બહાર કાઢી એક તુંબડામાં નાખ્યો,

લઈને જિડ્યાં. જિડતાં જિડતાં ગૂંગણા નામે સમુદ્રમાં તુંબડું નાખ્યું, ને સમુદ્રને લલામણ કરી કે, ‘ચાર મહિના મારા પેટમાં હતો, હવે પાંચ મહિના તું સાચવજે.’

પછી આ તુંબડું સિંધ સમોર્ધના રાજા સમાને હાથ આવ્યું. એણે ઘેર લઈ જઈ કુંવર તરીકે એ બાળકને ઉછેર્યો. એનું સગપણ ગાલા અને સોઢામાં કર્યું. માતાએ સ્વપ્નમાં આવી કહ્યું કે, ચારણ બાળને રાજકન્યા ન પરણાવાય. રાજા કહે કે, મારું વચન નહિ ફરે. માતા કહે કે, ઠીક, હું ચોગ્ય કરીશ. એણે લગ્ન-ચોરીમાં આવી રાજકન્યાને શિરે લોબડી (ચારણીને એઠવાની કામળી) ઢાંકી. તે દીથી એ (તુંબેલ —તુંબડામાં સેવાયેલ) ચારણનાં બે કુળ: સોઢી રાણીના તે મધુડા તુંબેલ અને ગાલાની કન્યાના તે સાખડા તુંબેલ.

*

સામાન્ય વાચકોને માટે કદાચ નીરસ બની જાય તેવી આ વિગતોને, અભ્યાસીઓ પૂરતી વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા માટે હવે તો પૂરી જ આપી દઉં. તુંબેલ ચારણોની શાખા પેટાશાખાઓનાં નામો આ મુજબ છે:

ગૂંગણા શાખાની પેટા-શાખા:—ટા, કાગ, રાગ, રૂડાસ, મૂન, મવર, ગઠ, સિંધીઆ, ભાકચર, વરમલ, ભીંડા.

ભાનવાયા શાખાની:—લૂણા, જામ, સંઠીઆ, બુધીઆ, મોવાણીઆ ભાદરવા, ધમા, વડ, સીહડા, મેઘડા.

પરચુરણ:—કારીઆ, સુમલીઆ, અવસૂરા, મસૂરા, ખૂચડ, સાંખરા, મધૂડા.

*

પાનાં પાછાં ઊલટે છે, અને ફરીવાર ૧૯૩૯ની સાલના એપ્રિલ મહિનામાં જૂનાગઢ શહેરના પોલીસ-ઉપરી શ્રી છેલભાઈની ડેલીના ચોગાનમાં લઈ આવે છે. ચાર પાંચ તુરી (અંત્યજ ગાયકો)ની મંડળી સામે બેઠો છું. મંડળીમાં એક મુંદરી (એ નામનું રગરંગી-વાદ્ય) વાજે છે. બીજાં સહવાદો પણ સૂરતાલ પૂરે છે, અને મંડળી ગાય છે: સોન-હલા-મણુની, મેહ-ઊજળીની, ખીમરા-લોડણુની, સૂરના હેમિયાની, રાણુક-રાખેંગારની દુહાબંધ લાંબી લોકકથાઓ. એમના ગાનયુક્ત વાતા-કથનથી આ વાતાઓનો કલાત્મક ઘાટ વિશેષ સ્પષ્ટ બનતો આવે છે. દેશવટે કાઢવામાં આવેલો હલામણુ માતૃભૂમિ ધૂમલીથી નીકળી જે માર્ગે ચાલ્યો ગયો, તે માર્ગ પરના એક પછી એક પ્રિય સ્થાને ઘડીક બેસી બેસી વતન અને વલ્લભાનું સ્મરણ કરે છે. ખાયરનનું ચાઈદડ—હંરૈદડ બી. એ. માં ભણ્યો હતો. એ યાત્રીના યાત્રાપથની, તેમજ યાત્રાને સ્થળે સ્થળે એણે કરેલા કાબ્યાભિષેકની કડીઓ તાણ થઈ. લોકકવિતા—ખ. ક. ઠાકોરના શબ્દોમાં ‘હીનસંપન્ન છતાં મહાત્મ્યબીજ’—પણ, પોતાની રંક સંપત્તિની પોટકી સાથે જ એ મહાપંથે જ પરવરી છે એ વિચાર સોન-હલામણુની ગાથાએ પેદા કર્યો. હલામણુ પણ સ્થળનિર્દેશનું પગેડું મૂકતો ગયો છે, તે આ રીતે—

ભેઠ   જેતાવાવ, નવલખા   ન્યાળા નહિ;
 રામાપોળનું   રાજ, પ્રાપતમાં હોય પામીએ.
 ઢેખરને   ઢોરે, ટીંબે મન ટક્યું નહિ;
 કાનમેરાની   કેરે, આવી મન આંટા દિયે.
 ખેઠક   ખગાધાર, મનામણાં જાણે આવશે,
 દેશવટો ધરાવ હીધો, શિયે   જેઠવે
 જાળેરાની   જોડ, આતમ અંધાળ્યું નહિ;
 જાગાપુરાનો   સંતોડ, પાછું મન પામે નહિ.
 વીસળપરને   વાસ, મેડિયું ખમે મંડાવિયે,
 નતનું ગંગાજળ નાત, આભપરેઆંખ્યુંઆગળે.
 વીસળપરના વાણિયા, એક સદેશો સુણ્યે;
 સોનલ આંઈથી નીકળે, તો જાજા જુહાર ભણ્યે.
 તન   જીભું ટૂંકડે, મિયાણીએ મન માને નહિ
 ઘેરું   હૈ ગાંધવીએ, લટક્યું લાંખા ઉપરે.
 મિયાંણીની   મોર્યે, હાકલ્યું મન હાલે નહીં;
 કરંડ   કોયલાને, લટક્યું લાંખા ઉપરે.
 હાખા   ડુંગર હેઠ, હાલમણ હિંચોળ્યો નહિ,
 આવતો ઊડળ ભેત, જતને કરીને જેઠવો

*

ઉપરના ઉદ્દગારોમાં જેતાવાવ, નવલખા મહેલો, ઢેખર નદી, કાનમેરા ડુંગરો, જાળેરા ગામ, વીસાવાડું, ટૂંકડું, ગાંધવી, લાંબુ ને મિયાણી નામે ગામો, અને છેવટે સિંધનો ડુંગર હાખો, એ સર્વ વિયોગી વાર્તાનાયકનાં પ્રયાણ પર પરનાં સાચાં વિરામસ્થાનો અદ્યાપિ મોબુદ છે. દરેક સ્થળે વિચો-ગનું વેદના-પગેડું પડ્યું છે.

*

‘મને હુકા ઘણા હૈયે છે, બાઈ!’

આમ કહેનાર તરફ હોઠ હાંસી રમ્યા હતા. આને એ જુવાન ક્યાં છે? શું કરે છે?

પૂછપરછ કરેલી. એ તો ફકીર થઈ ગયો છે, એવી કંઈક માહિતી મનમાં રહી ગઈ છે.

રસ્તામાં એ જુવાન સૌરાષ્ટ્ર-ઝાપખાનાનો કારીગર હતો. અનાડી લેખે એની નામના હતી. વા સાથે બાઝવા ભઠતો. એને કોઈ ગણતી નહોતી. એનામાં કોઈ સાહિત્ય હોઈ શકે ખરું? છતાં આવીને આપમેળે કંઈ કે, હુકા આવડે છે, લ્યો લખાવું.

‘આ લે,’ કહીને નોટજ આપી. ‘તુંજ લખીને લાવ.’

લખીને લાવ્યો હતો. ટાંચણ-પોથીમાં શાહીને અક્ષરે મોજુદ છે—

હુલામણુ બેઠવો

બદલે બીજા લોક, બરબર્ષત બદલે નહિ;
કુળને લાગે ખાડ, હીણું કરે હુલામણુ.

એવા બીજા હુકા-જેને છેડે હુલામણુનું વિજેગી માત—

હાખાની હદમાં ય, પીઠી બર્યા પેઠાડિયો,
મોઢળ છુટયાં મસાણુ, હારી બેઠાં હુલામણુ.

રાણા પ્રતાપ

અકબર ધોર અંધાર, ઉઘાણુ હિંદુ અવર;
જાગે જબહાતાર, પહોરે રાણા પ્રતાપસંહ.

‘ખિડક—છહુંતદીના’ જે છોતેર દુહા ચારણ્ય—કવિ દુરશા આઠાએ સોનાના સાચા સિલ્લા સરીખા કરીને પાંચસો વર્ષ પૂર્વે આપ્યા, તેમાંના આઠેકની રચાએલી એ ગિરદાવણિ રાજસ્થાનેથી પાંગરી ક્યાં જતી ફેલાઈ! એક અડખૂત મોલેસલામ પણ બાણે.

ઢોલા-મારૂં

હુવો (હો) દિલમાંય, ઉલટ વિણ આવે નહિ;
ખાતું ખોળામાંય, બૂખ વિના ભાવે નહિ.
મારૂં! મારૂં! મન જીજુ, મારૂં ઘેલડિયાં;
પાણી પીતો માર્યો કેલેલિયો, કૂટી બગડિયાં.

પછી તો સોરઠી બોલીની સગી બહેન જેવી કચ્છી પ્રાંતબોલીમાં એણે પ્રેમકથાઓના દુહા ટપકાવ્યા છે. કારાયલ સમો, લીલા કેરૂં, ઓઢો કેર, લાખો કુલાણી, હમીર સુમરો, મામરૂં, રાણો અને સુમલ: પણ લખાવટ પદ્ધતિ વગરની છે, પંક્તિઓ ને ચરણો અસ્તવ્યસ્ત છે. ખેર, એ અનાડી મુસ્લિમ યુવાનના અડખૂત હૃદયમાં વસેલી કવિતાએ મારી પોથીમાં વિસામો મેળવ્યો, એ પણ મહત્ત્વની વાત છે.

*

ટાંચણ-પાતું ફરે છે:—

મનવેધુ કોઈ મળ્યા નહિ,
મળ્યા એટલા ગરજ;
દિલની બીતર જમા ફાટ્યા,
કેમ સીવે દરજ !

*

દલહીણાં મનમાં દગા,
મીઠું બોલે મીઠા;

આવે પક્ષ ત્યારે એસરે
નેચળના ! સંગત્યુ નો'ય.

સજણાં ! પરધરજઈ કરી,
દુઃખ ન ગાર્યો રાય;
ભરમ ગમાવે આપણો,
વેચી ન લિયે કોય.

દિલવિહોણા, બેદિલ, કપટી દિલવાળા માણસો પર
લોકસાહિત્યમાં ઠેર ઠેર આવે પ્રહારો નજરે પડે છે. થોડા
દિવસ પર એક ભાઈ આવ્યા: કહે કે, ' એક નવું ભજન
શીખી આવ્યો છું. ' આળાદ હલકથી ગાયું—

બેદિલ મુખથી મીઠું બોલે,
એને વેણુ વેહમંડ ડાલે;
રે મુંજ બેલીડા !
બેદલનો સંગ નવ કરિયે રે.

કપટી માનવી મીઠું તો એવું બોલી જાણે, કે ' એને
વેણુ વેહમંડ ડાલે ' : એના શખ્દોથી પ્રહારો ડાલી બેઠો !
એવા તો એનો વાગારગ્ગર હોય છે. ફાંકડું સ્વભાવાલેખન !
દર્દીઓ એ વિષય ત્યાં જ અટકી જાય છે.

ત્રણ ભજનોની, ટાંચણ-પાનાંમાં નવી ભાત પડી છે.

(૧)

વેલા ધણી ! વચન સુણાવ રે,
આગમ-વેળાની કરું વીનતિ.

ખાળુડા ! ખાળુડા !

મુવાં મૈયતને બોલાવશે.

એને હથેળીમાં પરમેશ્વર દેખાડે રે,

એવા પાખંડી નર જાગશે.

ખાળુડા ! ખાળુડા !

જળને માથે આસન વાળશે,

એનાં અધ્ધર પોતિયાં મુકાય રે—એવા.

ખાળુડા ! ખાળુડા !

બગલાની વાંસે બાળા દોડશે,

એક નરને ઘણી નાર રે—એવા.

ખાળુડા ! ખાળુડા !

ઘોડામુખા નર તો જાગશે,

એની વાણીમાં સમજે નહિ કોઈ રે—એવા.

વેલનાથ ચરણે રામો બોલિયા,

ઈ છે આગમના એ ધાણુ રે—એવા.

પાખંડી નરોનું આ કળિયુગમાં જાગવું, એ આ ભજનની આગમ-વાણી (ભવિષ્યવાણી) થઈ. મુર્દાને બોલતાં કરી બતાવે, હથેળીમાં પરમેશ્વર દેખાડે, પાણી પર બેસી બતાવે, એવાને પાખંડી કહેનારો ભજનિક એક શિકારી-માંથી પલટાઈને અહિંસાનો ઉપાસક બનેલો કોળી હતો. શુરુ વેલો આવો પાણુ કોળો હતા. ચારિત્રહીન ચમત્કારવિધાયકોની જાદુગીરીમાં સપડાઈ જનારી શ્રદ્ધાળુ દુનિયાને ચેતવનારા આવા શબ્દોથી ભરપૂર એવી આપણી લોકભજનોની વાણી આપણને ચકિત કરે છે. જેને આપણે અંધશ્રદ્ધાની પોષક માની હતી તે જ આ વાણી પાખંડોની સામે સાવધાની પુકારે છે; ને એનો એક ચેતવણીસ્વર તો આધુનિક

સુવતીઓને માટે શબ્દશઃ સન્નુગતો છે : ‘બગલાની વાંસે બાળા દોડશે’ : બ્રજના દેખાતા બેવડા પ્રેમિકોની પાછળ લટુ બનતી બાળાઓનો ઉદ્દેશ એક કોળીના ભજનમાં થાય એ પણ વિલક્ષણ વાત છે.

‘ઘોડામુખા નર’ કયા તે કળાય છે ? ‘એની વાણીમાં નહિ સમજે કોઈ રે !’ એટલે કેવા લોકોની વાણી ? વિક્ત-તાના ડાળઘાલુઓની ? પોકળ દલીલબાજોની ? શબ્દમાત્રથી સત્યને ગૂંગળાવી મારનારા વિપથગામી વાદ-પ્રચારકોની ?

નરી શબ્દચાતુરીથી દુનિયાને સર કરનારાઓ પર ભજનવાણી હમેશાં આ પ્રહાર કરતી રહી છે.

*

[૨]

મને નાંતો બધાણો હરિના નામનો,
તનથી તોડ્યો નહિ જાય,
મનથી મેંયો નહિ જાય—મને
પાંદ સરીખા મીરાં પીળી હુઈ,
લોક જાણે પડય રાગ;
ચાર પાંચ લાંઘણું મીરાંને પડિયું,
આવ્યો હવે હરિ ભજવાનો જોગ—મને
ચાર પાંચ વૈદ રાણાએ તેડાવિયાં,
પકડો મીરાંની ખાંચ;
જાવ વૈદ તમે તમારે ઘેર,
મારે ઓસડ ન કરવું કાંઈ રે—મને
ખનુ ચડું ખનુ ઊતરું,
ખનુ નગરની પોખ,

ધાયણ થઈ ધરમાં ફરું
મારી તણપ ન બૂઝે તોય—મને.
ખાઈ મીરાં કે' પ્રભુ ગીરધરનાં ગુણ,
દેખે સંતો ચરણે વાસ,
ઠાશી નગરના ચોકમાં
ગુરુ મળ્યા રોહીદાસ—નાતો.

મીરાંના તીવ્ર મનોભાવ: પણ ભાષા અને રચના સોરઠની તળપદી. મીરાં, ગોપીચંદ, ભરથરી, ગોરખ, કોઈ પણ પરપ્રાંતીય સંતનો કિસ્સો લો, એનાં ભૂમિસંવેદનોને આત્મસાત કરીને સોરઠી ભજનિકોએ એને આપેલો કલાત્મક શબ્દદેહ એનો નિરાળો જ છે. એ સાહિત્યધન તળપદું સોરઠી છે, સ્વભૂમિનો જ પાક છે, નહિતર 'પાંદ સરીખી મીરાં પીળી હુઈ' એવો પ્રયોગ ભાગ્યે જ સાધી શકાયો હોત.

*

(૩)

દલ-દરિયામાં અખંડ હીવો રે,
દેખ્યા વિનાનું મારું મનડું ડોલે રે.
પ્રાંત્યુંના ભરિયલ ઓઢ્યા ભવોભવ બૂઢ્યા ને,
સતગરૂ વિનાં તાળાં કોણ ખોલે રે.
આ રે મારગડે અમે આવતાં ને જતાં,
આનંદ ભર્યો મારા મનડાની મેળે રે.
છેલ્લી સનંદના તમે સુણો મારા લાઈલા !
આખર જાણું સંગે જમ છેલ્લે—દલદરિયામાં.
કોરે ને ધાગે સાજાં ન થાયેં,
છવ્યાની દોરી એક હરીને હાથ રે,

જડી રે બુટીનું જોર નવ ચાલે,
(નીકર) ધંતર વેદ તો મરી કે, જાત રે—

કુળદાવો છોડ્યો મેં તો તમ સારુ શામળા !
મીઠો મેરામણુ મારે મોક્ષ ન આવે રે.

કે રવિસાળ બરુ લાણુને પ્રતાપે,
જેલ ચૂકે એ ફરી નવ ફાવે રે.

ભજન-વાણીમાં ફરી ફરીને એકોપાસના પર જ આગ્રહ
મુકાય છે. દોરા ધાગા ને જડીબુટીનાં વહેમ-જાળાંને માથે
પહારો દેવાય છે. છેક નીચલા થર લગી ગિતરીને પથ્રુ આવું
પ્રબોધનારી લોકસંસ્કૃતિને પ્રગતિશીલ કહ્યા વિના ચાલે નહિ.

*

આ ત્રીણ ટાંચણુ-પોથીનાં આખરી પાનાં ગીરના
બહારવટિયા રામવાળા વિશેની નોંધથી ભરેલાં છે. એને
જેતાં મને યાદ આવે છે ગીર-નાકા પરનું એ લાખાપાદર
નામનું પોલીસ-આઉટ પોસ્ટ. આ સંસ્કારહીન અને કોઈ એ
નહિ ઘડેલા શૈશવનું એ પ્રકૃતિ-પારણું હતું. એજન્સી
પોલીસના માણસો લાખાપાદર ધાણે બદલી થતાં ધ્રૂણ
ઊઠતા, એને કાળું પાણી સમજતા. ત્રીશ માઇલ તો જ્યાંથી
તે કાળે રેલ્વે વેગળી, શાકપાંદડું પણ જ્યાં સોગંદ ખાવા ચ
ન જડે. પાણી જ્યાં ગીર-ઝાડવાંનાં જેરી મૂળિયાં ગળેલાં
પીવા મળે, નિશાળ ને દવાખાનું જ્યાં નામનાં, વસ્તી જ્યાં
કઠિયાઈ—છોતાં બની ગયેલી, વેપારી જ્યાં સાડા બેઃ એવા,
દોષિત નોકરને સબરૂપે મોકલવા માટે વપરાતા લાખા-

પાદર થાણાનું આકર્ષણ મારાં બાળ-ચક્ષુઓમાં ઊલટા જ પ્રકારનું હતું.

*

અંગ્રેજી બીજા ધોરણથી જ જોણે એક અગિયાર વર્ષના બાળકને માવતરથી ઊતરડીને વીશ માઈલ વેગળો અભ્યાસ માટે ફગાવી દીધો હતો, પારકાં ઘરના ટુકડો રોટલાનો અને પૂરું છાલિયું પણ નહિ એટલી છાશનો ઓશિયાળો કરી મૂક્યો હતો, તે જ આ લાખાપાદર થાણું એ પરધરાવલમ્બી બાળકને માંદગીના કે લાંબી ટૂંકી રજાના દહાડા આવતાં, ગાય વાછરુને ખેંચે તેમ ખેંચતું. અને પાણીના પ્રવાહ વચ્ચે આવતાં કદી કદી બેસી જનાર ટારડા ટટ્ટુ પર, અગર તો ઊઠતાં તેમ જ બેસતાં અસવારના શિશુ-શરીરને શીર્ષાસનની તાલીમ આપતા ઉસ્તાદ સરીખા અઢાર-વંકા ઊંટની પીઠ પર જ્યારે બેસીને આ અગિયાર વર્ષનો પરજીવી બાળક એક પછી એક ગામડાં પાર કરીને આવતો હતો....એ જામકું, શીલાણું, શેત્રુજીની આલગિંચી ભેખડ-ટોચે કોઈક ધક્કો મારે ને નીચે જઈ પડે એવું જણાતું એ સથ, એ દરબાર સાહેબનું ગામ ઢસા, દહીડા, ગરમલી,....ત્યાં તો આઘેરી ધરતી ઉપર, ઘટાદાર વૃક્ષોની લેલુંબ, હરિયાળાના એક વિસ્તીર્ણ કુંડાળાની વચ્ચે, વેરાન સૂકા જમીન-ટુકડા પર ઊભેલાં થોડાંક ચૂનાબંધ ખોરડાં દેખાય, પછી શેલ નદીના જળ-ધૂધવાટ સંભળાય, ઊંટ કે ઘોડું લગભગ ઊંધે માથે થઈને નીચે ઊતરે એવા એ નદી પાર કરવાના ઊડવઢ આરામાં તો પગ મહામહેનતે પેઘડાંમાં

રહે, અને કેંક બળદોને તોડી નાખનારી તેમજ કેંક જાંટિ-
યાઓને લપસાવી લાંગી નાખનારી એ શેલ લયંકર છતાં
રમ્ય ભાસે.

*

આ લાખાપાદર ચાલું, જેની જાંચી લેખડ પર એ
કાબેલ છે વસમે વાંકળો ચમનિયો, અને બીજી તરફ
જરાક ખસીને છુપાઈ—જાણે ધૂમટો કાઢીને વહેતી
જાસુખી ગંગા—

આજ સાંભરે છે એ શેશવના નિસર્ગાશ્રયો, એક તો
એ કારણે કે શિશુ—કાળની નઘણીઆતી, લાલનવિહોણી અને
ગૃહકલહની મૂંગી મુરઝાતી લાગણીઓને કોમળ શીતળ
સ્પર્શ કેવળ આ ગીરપ્રકૃતિ તરફથી જ મળતો હતો; અને
બીજા એ કારણે કે બીજી વાર જ્યારે હું બી. એ. માં
ભણતો હતો, ત્યાર વેળાનું પિતા-ધામ બનેલું આ લાખા-
પાદર હરહમેશ, રાત્રિ ને દિવસ, બહારવટિયા રામવાળાને
ભણકારે ધૂજતું હતું. વાવડી ને ધારગણી, રામભાઈનાં વતન
ગામ, એ તો લાખાપાદરને અડીને ઊભાં હતાં. હું જ્યારે
મારાં પોધાં વાંચવામાં પડ્યો હતો ત્યારે, બેઠી દડીના અને
એકવડિયા છતાં કસાયેલ બદનના પિતા ઘોડાની પીઠ પર
બહારવટિયાની સામેના બંદોબસ્ત નિમિત્તે લાટકતા હતા. કંઈક
જવાંમદ અને જાળી (ડાઘા જેવા) મોટા અમલદારોની ત્યાં
થતી આવજ, ત્યાંથી પછી હેટના પોશાક કાઢી નાખીને
રામભાઈ ક્યાંક ભેટી જાય તો સામાન્ય સપાઈમાં અપવા

માટે માથા પર બાંધી લેવાતા ખાખી સાફ, રામભાઈ ઊગમણાં ગામડાં ધબેડતો! હોય ત્યારે આથમણી કૂચકદમ કરી જતી મોટી ગાયકવાડી ટુકડીઓ—અને ખાપુ ઘેરે આવે ત્યારે જ એમને જીવતા બાણી પછી ‘આજ તો રામવાળો મળ્યા હતા’ એ વાળી એમની કનેથી ઊંચે શ્વાસે સાંભળેલી વાતો....

૧૯૧૪-૧૫નાં એ વર્ષો ચાદ આવે છે, અને વેકેશન ખૂટી જતાં ફરી પાછા કોઈક ઘોડીની કે ઊંટની પીઠ પર, લપસણી બિહામણી તોયે શિશુહૃદય-સોહામણી શેલને સામે પાર, સપાટ ખુમચા જેવી લોમકા પર વહેતું થતું વાહન, પાછળ ફરી ફરીને કેટલી વાર નિહાળેલાં એ ચૂનાખંધ ખોરડાં, ફરી પાછાં બીજે માર્ગે આવતાં રંક અને રોટીવિહોણાં એ ગામડાં—એ માણાવાવ, પાદરગઢ, હાલરિયુ, હૂલરિયું, ફરી પાછી ત્યાં એ ભેટતી ને છાનો દિલાસો દેતી મંગળમૂર્તિ લદ્દવાહિની, પહોળા પટવાળી, સુજલા સુફલા સોરહી શેત્રુંજી....

ઊતરીને એનું પાણી ખોબે ખોબે પીતો, યગ ઝબો-જોને ટાઢો થતો—ને સાંજે તો પાછી શરૂ થઈ જતી, પારકા દુંબા ખાઈને રોટલો પામતી ઓશિયાળી વિદ્યાર્થી—અવસ્થા. રે! પાયામાં જોઈ તો કશો જ નકકર કુલસંસ્કાર, નગર-સંસ્કાર, રક્તસંસ્કાર, ધર્મસંસ્કાર નથી જડતો, જડે છે ફક્ત આ શેત્રુંજી, સાતહલી અને શેલ સમી નદીઓનાં નીર સમી-રણ મારફતનાં થોડાં નિસર્ગ લાલન; પણ એટલેથી થોડું આ માનવજીવનનું લાકડું ઘાટમાં આવે છે! બહુ બહુ

અણધાર્યું રહી ગયું. મોટો દુર્ભેળ મચી ગયો. ખેર ! પેલો રામવાળો તો બાપડો એટલું ય ન પામ્યો. એનો તો આ દુનિયા સાથે કંઈ મેળ જ ન મળ્યો. કાળને પંથે લગ્નમોડ પહેરીને ચાલ્યો, તો સાથીઓમાં લૂંટારુ-
-મૈત્રીની નીતિ પણ ન નભી. અને પોતે પ્રારબ્ધને હાટડે મહામોલું જીવન પાછું દઈને, સસ્તું મોત માગી લીધું હતું તો એ મોત પણ કમોત બન્યું. નહિ તો એ રામવાળો પણ શેલ નદીના જ અંકમાં કયાં નહોતો આળોટ્યો !

છેલ્લું પ્રયાણ

[જાન લેખ]

અનુભવની કામધેનુનું દોહન

મેરૂ રે હો પણુ જેનાં મન નથી હગતાં,
મરને ભાંગી રે પડે ભરમાંડ;
વિપત પડે વણુસે નહિ,
સોઈ હરિજનનાં પરમાણુ—મેરૂ રે.

હરખ અને શોકની જેને આવે નવ હેડકી,
જેણે શિશી તો કર્યાં કુરખાન;
સતગુરૂ-વચનમાં કાયમ વરતે,
જેણે મેઢ્યાં અંતરના માન મેરૂ રે.

સંકલ્પ ને વિકલ્પ જેને એકે નહિ ઉરમાં,
તોડી નાખ્યા માયા કરા પ્રદં;
નિત્ય નિત્ય રમે સતસંગમાં પાનખાઈ,
જેને આઠે પો'ર આનંદ—મેરૂ રે.

ભગતી કરો તો તમે એવી રીતે કરજો પાનખાઈ,
રાખો વચનનો વિશવાસ;
ગંગા સતી એમ ખોલિયાં
તમે થાજો સતગુરૂનાં દાસ—મેરૂ રે.

ભજનોની લોકવાણી સાચર સમી સુવિશાળ અને
અગાધ છે: તેમાં ગંગા સતી અને પાનખાઈનાં ભજનો
પોયણાંનાં મૂમખાં સરીખાં સોડે છે.

નારી નરને પ્રબોધે તેવાં ભજનો જેસલ-તોરલ, લાખો-લોયણ, માલો-રૂપાદે, વગેરેનાં છે. પણ એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીને જાગ્રત કરે તેવાં ભજનો આ એક ગંગા સતીનાં છે.

ગંગા સતી અને પાનબાઈ એ સામુ અને પુત્રવધુ હતાં, ને પુત્રનું નામ અજેજી હતું એટલું જાણવા મળે છે. એમ પણ કહેવાય છે, કે ગંગા સતી જાતે કણબી હતાં અને મોરાર સાહેબ નામે (સંત ભાણુ, રવિ વગેરે કબીરપંથી ગુજર્-સંત-મંડળની પરંપરાના ક્ષત્રિય) સંતનાં શિષ્યા હતાં. એમ પણ જાણ્યું છે કે સંત મોરારના શિષ્ય સંધી સંત હોથીનાં એ પ્રેમિકા હતાં. એનાં ઠામઠેકાણાની માહિતી મળતી નથી.

આ જૂમણું ચાલીશોક ભજનોનું છે. જ્યાં જ ભજનો પાનબાઈને સંબોધેલાં છે, અને કડીગંધ લાગે છે. એક જ માનવાત્માને પોતાની પાસેના ગુપ્ત જ્ઞાનખજાને આપી કરીને કૃતાર્થ બનવાનો આ કિસ્સો છે. આખી દુનિયાને ઉદ્ધારી નાખવાની તમન્ના નથી.

કશી ઉતાવળ કે દોડધામ કર્યા વિના ગંગા સતી પાન-બાઈને આ ગુપ્ત વચનરસ ક્રમે ક્રમે પિવાડે છે, અને પછી પોતે પ્રાણુ ત્યજે છે, તેવું ભજનોમાં સૂચન છે.

એટલી શિખામણુ દેને ચિત્ત સંકેલ્યું ને
વાળ્યું પદમાસન રે,

મન ને વચનને સ્થિર કરી દીધું ને
ચિત્ત જેનું પ્રસન્ન રે.

ભાઈ રે !

આહુમ રૂપ જેની વરતી બની ગઈ ને
અંતર રહ્યું નૈ સગાર રે,
સૂરતાએ સુનમાં જઈને વાસ ડીધો ને
થયા અરસપરસ એક તાર રે.

ભાઈ રે !

નામ ને રૂપની મટી જૈ ઉપાધિ ને,
વરતી લાગી ઈંડથી પાર રે;
ગંગા રે સતીનું શરીર પડી ગયું ને
મળી ગયો હરિમાં તાર રે.

આ ચાલીશેકના મંડલમાંથી આહીં ક્રક્ત એ જ આપું
છું. ગંગા સતીની વાણીની આમાંથી જરૂરી વાનગી મળી
રહે તેમ છે. એની ભાષા સરળ મીઠી ગુજરાતી છે. વેદાન્ત-
દર્શન જેવા ગહનગંભીર વિષયનું દોહન લોકવાણીના
માટી-પાત્રમાં થયું છે. સંસ્કૃતના સુવર્ણ-કટોરામાં જેવું
ઉપનિષદ-ક્ષીર સોઢે છે તેવું જ આ સોઢે છે.

કારણ એ છે, કે આ તો અનુભવની કામધેનુનું દોહન
છે. પરાયું ઊછી-ઉધારું લીધેલ નથી. સમગ્ર ઉત્કૃષ્ટ ભજન-
વાણીનું સાચું રહસ્ય એ જ છે, કે એ સ્વાનુભવની વાણી
છે. ‘કબીરની નકલ જ કરી છે આ ગુજરાતી લોકસંતોએ’,
એવું કહીને કાંકરો કાઢી નાખનારાઓને કહીએ, કે એકાદ
નકલ તો કરી આપો ! જોઈએ, લોકકંઠે ચડી શકે છે ?

આ તો વહેતાં વહેન છે. ગંગા સતીનાં આ ભજનો
પ્રચલિત છે. એઠકોમાં ગવાય છે, શુદ્ધ પાઠે જ બોલાય છે.

ગાનારા ગરીબો, કારીગરો, ખેડૂતો, કુંભારો, હજીમો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો એના અર્થ સમજે છે; ગોખણપટ્ટી જ નથી. મોટી વાત તો આ છે, કે ગાનારાં જિંડા રસથી ગાય છે; અને તેમની ગાવાની ઢળ હલકમાં, સાજ બળવવાની શૈલીમાં, મોં પર ને આંખોની અંદર વાણીને અનુરૂપ ભાવ-પ્રકાશ જોવાય છે.

તાત્પર્ય: ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય, કવિતા ને સંસ્કૃતિ, તેને સામાન્ય નિરક્ષરોના નરનારી સમૂહમાં સજીવ રાખનારા લોકસાહિત્યનું આ ભજનવાણી એ એક ગ્રંથવાન મહા અંગ છે. ગુજરાતી ભાષા અને કવિતાનો રસાસ્વાદ સામાન્યો જે કરે છે તે આપણાથી નથી થઈ શકતો. આપણે વિવેચનમાં જ રહી ગયા. આપણામાં એક તત્ત્વ ખૂટે છે: સ્વાનુભવ.

(ભજન : ૨)

શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ,
જેનાં બદલે નહિ વતમાન;*
ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરમળી,
જેને મા'રાજ થયેલા મેરખાન—
હાથું ને xમીયું જેને એકે નહિ ચિત્તમાં,
સદાય પરમાર્થ પર પ્રીત;
સદગુરુની સાનમાં પુરાણ સમજે,
ફેડી ફેડી પાળે સદા રીત—

* ચાલુ રહેણીકરણી

x હાયબોય

ખીજ ખીજ વાતું એને ગોઠે નહિ,
રહે સદા ભજનમાં ભરપૂર;

સક્ષ અસક્ષ સાલ જ હોતાં,
જેનાં નેહમાં વરસે સાચાં નૂર—

સંગ કરે તો તમે એવાંનો કરજો
પાનખાઈ, જેથી થાશે ભવજળ પાર,

ગંગા જે સતી એમ બોલિયાં,
એ તો દેખાડશે હરિના દિદાર.

આદિવાસીનો પ્રેમ

સાતપૂડા પહાડને ઉગમણે છેડે રળિયામણાં મૈકલ-શિખરો આવેલાં છે. નર્મદાના આદિસ્થાન અમરકંટકથી શરૂ થઈ ને સલેટેકરી વનમાં ચાલી જતી આ ગિરિમાળ એક કાળે ઋષિઓનું ધામ હતી. હજુ યે વિજન, વેગળી અને એકાંત-વાસી આ શિખરમાળમાં આજે તો તેઓ વસે છે, જેને આપણે ફેશનમાં કહીએ છીએ ‘જંગલી જાતિઓ’: જૈગા, ગોન્ડ, અગરિયા, ધોળા, પરધાન, ભારિયા.

નવીન સમાજસંસ્કૃતિથી અલિપ્ત, સરકારી કાયદાની સાંપટમાં ન આવેલાં, નીરોગી, નિજનિજનાં નીતિતંત્રોએ બંધાયેલાં; શિકાર, વનસામગ્રી અને ઢોરઢાંખર પર ગુજરતાં આ મુક્ત અર્ધનગ્ર માનવો—હા, એ માનવો છે—ની કને ભાલા ને તીરકામઠાં છે, ગીતો અને નૃત્યો છે, પ્રબલ પ્રેમોર્મિ અને વિરહોર્મિનાં દર્દે સુહાતી જવાની છે, સરલ ને નિખાલસ હૈયાં છે.

આજે જ્યારે એ આદિવાસી પ્રજાની નિરાળી જીવન-પ્રજ્વાલિઓને નષ્ટ કરી તેમને ‘સુધારી’ લઈ આજની યંત્ર

—સંસ્કૃતિમાં વટલાવવાની ઝુંબેશ પરદેશી રાજસત્તાએ અને એમના શાસનસહાયક ગોરા પાદરીઓએ જોરશોરથી આદરી દીધી છે, ત્યારે એમની વનવાસી સંસ્કારિતાનો નાશ થતો રોકવા, ને એમને એમની જ રીતે જીવન જીવવા-માણવા દેવા મથન કરતા શ્રી વેરીઅર એલિવન નામના એક વિદેશી માનવશાસ્ત્રી એમની વચ્ચે એમની સેવા કરતા વસે છે. એ વિદેશીની પાસે કોઈપણ પ્રજાનું સ્વત્વ ન મારી નાખવાની નિર્મળ દષ્ટિ છે.

એ એલિવન સાહેબે આ આદિવાસીઓનાં અસલ હિંદીમિશ્રિત વનવાણીમાં ગવાતાં ગીતોને એકત્ર કરી તેનો ‘ક્રાક-સોંગ્ઝ ઓફ ધ મેકલ હિલ્સ’ નામે અંગ્રેજી અનુવાદ -સંગ્રહ આપેલ છે.

એ અંગ્રેજી અનુવાદો પરથી સમશબ્દી ગદ્યમાં ઉતારેલા થોડા નમૂના અહીં આપ્યા છે. મુખ્યત્વે આ નમૂના પ્યાર અને વિરહની કૃતિઓના છે. કર્મ-ગીતો, રીન અને સુવા-ગીતો, સંલગીતો, દહરીઆ, લગ્નગીતો, હાલરડાં, મરશીઆ, ઉદમ અને મજૂરીનાં ગીતો, આહિર (ગોવાળ)-ગીતો, સામાજિક ને રાજદ્વારી ગીતો, ઉત્સવગીતો; એટલું આ ગીતોનું વૈવિધ્ય છે.

આ ગીતોથી તે પ્રજા શરમીંદી બને અને એને અશિષ્ટ ગણી સુગાવા લાગે એવી ‘નવી’ અસરોની હવા વાવી અત્યારે શરૂ થઈ ચૂકી છે. એ વનવાસીઓનાં લાલચટક લોહીમાં તેમ જ કલેજામાં નવયુગી શ્વેત વિચાર-જંતુઓની

પિયકારીઓ દેવાઈ રહી છે. તે ઘડીએ યંત્રયુગી માનવોના પ્રાણમાં નવી લહેરો વહાવે તેવાં આ ગીતો પકડી લેવાને પાત્ર છે.

*

એલિવન લખે છે: “આદિવાસીઓના સંગમાં અમે રહેવા ગયા તેના પહેલા જ દિવસથી એક બાબત મન પર ઠસી ગઈ છે, કે આ હિન્દી ‘આદિજન’—એની ગમે તેવી આર્થિક ગરીબી અને ચાલુ કેળવણીનો અભાવ છતાં—દયાનું પાત્ર નથી, ‘ઉદ્ધાર’ કરવાનું પાત્ર નથી, પણ સન્માન અને તારીફનો અધિકારી છે. એનો કવિતા-શોખ, એની તાલની સાન અને એના કલાપ્રેમ કરતાં વધુ વખાણપાત્ર જીવનમાં કંઈ નથી. અમે માનીએ છીએ કે એને જો સાચી દોરવણી મળશે તો આ ભવ્ય વસ્તુઓથી એ શરમીદો નહિ બને; ને જો એ ચીજોને પોતે વધુ ઉત્સાહથી વાપરશે તો અર્વાચીન હિંદની સમાજ-રચનામાં માનભર્યું આસન મેળવશે.”

*

કૂવાનું નીર આજ હેલે કાં ચડે છે ?

સિજક લીજર : સિજક લીજર :

(જલક જલક : છલક છલક)

પાણી ભેરિયાં કાં લ્યે છે ?

ગોરી પાણીડાં આવી છે તેથી જ શું ?

આગર સીંચણ તો કૂવાનો અંદર અયાં ચે નથી.

*

સખી ! હરદમ તું હત્યા જ કરે છે,
તારા ચોટલામાં મોરલો નાચે છે,
હરદમ તું હત્યા જ કરે છે.

*

સાંકડી વાંકડી નાળ્યમાં રે
પેલી સુખિયા પાણી જય,
ઊભી રહી અધવાટમાં રે
ઈ તો મરક મરક સલકાય.

*

હે ચાંદા ને સૂરજ ! તમારે પાથે પડું,
છોકરીનો અવતાર ફરી મને દેજો મા.
જનમથી જ અમે ચોરતો અનાથ છીએ.
સાસુ ને નણુદી નિત ગાળો દે છે.

*

નિતનાં મેણાંની બળી જળી,
હું વગડામાં નાસી ગઈ;
પણુ વેરણુ નહીએ મને રોષી પાડી.
ધીમર ! ઓ ધીમર ! ઓ વીરા માછીડા !
ભલો થઈને મને પાર લઈ જ.
નાની દુશ્મી ! એક દિન અહીં ઠેરી જ;
કાલે તને પાર લે જૈશ.
પણુ દા'ડે હું જૂએ મરી જૈશ,
ને રાતે હું ટાઢે મરી જૈશ.
દા'ડે તને મુંડલી ભરી મચ્છી જમાડીશ,
ને રાતે તને મારી જળ ઓઢાડીશ.

*

સૂડલા, નંદનવનમાં આવ,
 સૂડલા, ચંદન-વનમાં આવ,
 સાથમાં આંખાની મંજરી લાવ !

કેમ કરી આવું ?
 કેમ કરી ઊડું ?
 કેમ કરી મંજરી લાવું મેનાજી ?

પગપાળો આવજે,
 પાંખેથી ઊડજે,

ચાંચેથી મંજરી લાવ,
 સૂડલા, નંદન-વનમાં આવ,
 સૂડલા, ચંદન-વનમાં આવ !

*

દારપતેરા કે ઘર છાએ રે,
 જૌનેલા તૈ તો ચોજે જૌનેલા પાએ રે.

જૌનેલા રે દોસ
 ગોરીકે અંગનમાં પાંચ પેડ લીમઃ
 ગોરી જાથાય તો પતૌનિ ગનત રહેવ દિન,
 ગોરી જાથઈ રે દોસ.

હાળે અને પાંદડે તેં ઘર છળ્યું,
 જે તેં ખોળ્યું તે તને જડી ગયું : રે હોસ્ત જડી ગયું.

ગોરીના આંગણમાં પાંચ લીંબુડી જૂલે છે,
 ગોરી તો ચાલી, તું લીંબુડીનાં પાંદ ગણ્યા કરજે;
 ગોરી તો ચાલી હોસ્ત.

અધારી રાતે
વાદળ કડેડતું'તું,
સાપ સિંકોટા હેતા'તા,
દીપડીઓ ડણકતી'તી:
પણ તારા પ્રેમને કાળે
મને હર ન'તો:

તારી માયાને માટે
પ્રાણ પણ કાઢી આપીશ.

ડગલો પહેરું છું
ને તારી યાદ ઊભરે છે.

સાપનો ને દીપડાનો
અધારે મને હર ન'તો.

*

તમાકુના ક્યારામાં
મુરઘી એકલ ભમે છે.
તને જ્યારે દેખતો નથી
ત્યારે મારું દિલ પણ ભમે છે.

*

દહીંનાં દોણાં ભર્યાં પડ્યાં છે,
પણ ગમાણ સૂની છે;
ભેસોનાં આંચળ સુકાણાં છે.

એ ક્યાં સંતાઈ છે?
તાજુબ મનને પૂછું છું,
મારી ગોરી ક્યાં છુપાઈ છે?

*

તારી સંગાથે મને રહેવા દે,
તારા પ્રેમને કાળે મારાં નયણાં વહે છે.

પાસે તું ન હો ત્યારે
ઘર એ ઘર નથી રહેતું,
વન એ વન નથી રહેતું,
ટેકરીઓ પહાડો ખની જાય છે.

મને સાથે લઇ જા.
પ્રેમે નયણાં વહે છે.

*

અજાજુડ વનરાઈ વચ્ચે
ઘટા-ઘેઘૂર વહલા સોદે,
ફૂવાને કાંઠે
નાજુક વાંસ સોદે,
માવતર બોણી આ છોકરી તો
અપર-માના ઘરમાંય સોદે.

*

ઓ પનિહારી ! આંખાની અંધારી ઘટામાં
તારાં અંજર રૂમજૂમી ઊઠ્યાં.

ઓ પનિહારી ! આથમતા સૂરજમાં
તારું ત્રાંખા-બેડું ચળકી પડ્યું.

તારા હોઠ ને મારું હૈયું
ખન્ને તરસે સુકાય છે.

જા પનિહારી ! લચકાતી લાંકે
નિર્જન ફૂવે પાણી ભરવા જા.

અંધારાથી ખીતી ના;
હું તારી સાથે ચાલું છું;
હૈયું પિયાસી છે, પનિહારી !

*

કૂવાનું પાણી,
ને પ્રિયાનું પિંજર,
ઉનાળે શીતળ,
ને શિયાળે તાતાં.

*

મલેવાની ધારેથી ઠમકતી ઠમકતી,
પાણી ભરીને તું ચાલી આવે છે!
પણ સખૂર! તારો મદ ભાંગ્યો જાણ્યો.
મલેવાની ધારે, ખારોપાટ ચાટવા
હરણાં ટોળે વળે છે.
તું યે ઓ માલશી
કેકે હરણાંના ખારોપાટ બનીશ.
મલેવાની ધારેથી, ઠમકતી ચાલ્યે,
પાણી ભરીને તું ચાલી આવે છે!

*

લોકકવિતાનો પારસમણિ

‘છત્તીસગઢના મુલકમાં, જિંદગી કઠોર છે, ધૂળ ધૂળ છે. માનવ-શ્રમને સાંપડતો બદલો ત્યાં અદૃષ્ટ છે, અને એનાં છેક કંગાલ કાતરિયાંના ઉબરમાં આનંદ પહોંચાડનારાં ગીતો જો ત્યાં ન હોત, તો માનવ-જીવન પર નરી હતાથા જ ફરી વળી હોત.’

‘છત્તીસગઢનાં લોકગીતો’ એ નામના નવા બહાર પાડેલા અંગ્રેજી ગ્રંથના પ્રવેશકમાં વેરીઅર એલ્વિને વાપરેલા આ શબ્દો, એકલા એ પ્રદેશને જ નહિ, હિન્દની ધરતીના કોઈ પણ એક દુકડાને શબ્દશઃ લાગુ પડે તેવા છે. વેરીઅર એલ્વિન વધુમાં જર્મન કવિ શિલ્લરને ટાંકે છે: ‘પ્રત્યેક કલા આનંદને અનુલક્ષે છે; અને માનવીને કઈ રીતે સુખી કરવો, એના કરતાં એકેય પ્રશ્ન વધુ મોટો કે વધુ ગંભીર નથી. સાચી કલા એ જ એક છે, કે જે ઉત્કૃષ્ટ રસોદલાસ નિપજાવી શકે છે.’

કવિતા, એ સાચી કલા છે. કવિતાનાં કાંધ પર તમે બલેને પછી કાંવે તે પ્રયોજનનું પોટકું લાઢતા હો, એનું

મુખ્ય લક્ષ્ય, અન્યથા અનેક રીતે નીરક્ષતા વેઠતા, રૂક્ષ માનવ-જીવનને આનંદ અને ઉલ્લાસથી છલકાવી દેવાનું છે. અને લોકકવિતાને માટે આ આનંદલક્ષિતાનો અભોષે જેમણે જેમણે મોટો દાવો રાખ્યા કર્યો છે, તેમની અંદર એલ્લિવનના આ શબ્દો હિંમત પૂરનારા બને છે:—

‘—ને પ્રખર કવિઓની કાવ્યકૃતિઓને જે કલાસિદ્ધિ વરી છે, તે જ કલાસિદ્ધિને આ ખેડુગીતોએ પણ પોતાની મર્યાદિત શક્તિના પ્રમાણમાં પુરવાર કરી છે.’

એલ્લિવનનો આ ગ્રંથ મૂળ લોકગીતોના અંગ્રેજી અનુવાદો આપે છે. પાછલાં પાનાંમાં મૂકેલા ટિપ્પણમાંથી કોઈ કોઈ ગીતની કોઈક કોઈક અસલ પંક્તિઓ પકડી શકાય છે. જેમ કે—

માયા કઠિન હાવે તોભા,
નાહિ વિસરાવે

(પ્રીત કઠણ છે. તમારાથી એ નહિ વીસરાય.)

એ આખા ગીતના અસલ શબ્દોને અભાવે એલ્લિવનના રમ્ય અનુવાદ પરથી આપીએ:—

કઠણ ચણા ખેવડી વાર પીસવા પડે છે.

પ્રીતિ કઠણ છે.

વિસાર્યું જતું નથી.

સેજ પર સૂતાં

માંકડ ચટકા ભરે છે.

ભોંય પર સૂતાં

અંચો કળે છે.

પ્રીતિ કઠણુ છે.

હાથપગ એના રૂપાળા છે.

પ્રીતિ કઠણુ છે. '

પ્રીતિની હૃદ્ય વેદનાને આલેખવામાં હિંદી કવિતા
મેદાન સર કરી જાય છે, એમ કહીને અનુવાદક એક પંજાબી
ગીતનું ભાષાંતર ટાકે છે—

સોના જેમ એના જતરડામાંથી સોનાનો સોણામણો તાર
ખેંચે છે, તેમ તારી માયાએ મને પીસી માર્યો છે.

પ્રીતિ તો ખરકની વૃષ્ટિ સમી છે: અસંખ્ય ઘરો એ
ભાંગી નાખે છે.

પ્રીત જ્યારે ઊડી જાય છે, અને કડીઓ તૂટી પડે છે, ત્યારે
એવું લાગે છે કે જાણે લાલ ધગેલા લોહાને માથે લુહાર
ઘણનો ઘા ચૂકી ગયો, અને ધમણ ધમાતી રહી ગઈ.

પણ પંજાબ ને છત્તીસગઢ લગી શીદને લાંબા થવું ?
સામટી એક દુહા-સેર (અને તે પણ આપણા ભવાઈસાહિ-
ત્યમાંથી) નીકળી પડે છે:—

મિં જાણ્યું સજન પ્રીત ગઈ, પ્રીત તો જશે મુંવાં;
સુતારી-ઘેર લાકડાં, વે'યાં થાશે જુવાં.*
સાજણુ ! ચિણગી પ્યારકી, રહી કલેજે લાગ;
જેસી ધૂણી અતીતકી, જખ ખોલું તખ આગ.
સજણુ ! સુવાણી સ્નેહકી, પરમુખ કહી ન જાય;
મૂંગેકું સપનો ભયો, સમજ સમજ પછતાય.

પ્યાસે ચાહત નીરકું, થકા ચાહત છાંય;
હમ ચાહત તુમ મિલનકું, કર કર લાંબી ખાંય.
પિયુ પિયુ કર પ્યાસી ભઈ, જલમે પેડી નાંય;
શિર પર પાની ફિર વાળ્યો, પિયુ ખિન પ્યાસ ન જાય.
પ્રીત કરી સુખ લેનકું, ઉત્તટ ભઈ દુઃખ દેન;
પહેલી આગ લગાય કે, દોડ્યો પાની લેન.
જો મેં એસા જનતી, પ્રીત કિયે દુઃખ હોય;
નગર ઢંઢેરા ફેરતી, પ્રીત ન કરિયા કોઈ.
પિયુ પિયુ કરતાં પીળી હુઇ, લોક જાણે પાંડુ રોગ;
છાની લાંબણ મેં કરું, પિયામિલન સંજોગ.
પ્રીતમ તેરે દરશ ખિન, સૂકો શામ શરીર;
પાપી નેનાં ના સૂકે, ભર ભર આવે નીર.

ભાવ-પ્રતીકા પર જ આ લોકકવિતાનો મુખ્ય મહાર છે. એની સંવેદનાનાં સંકેત-ચિહ્નો ન્યાનાં છે. અતીતની ધૂણી—જ્યારે રાખ ફેફાળો ત્યારે અંદર અગ્નિ જલતો ને જલતો—એ ભાવપ્રતીક લોકકવિતાને પ્યારું છે, કારણ કે એ એનું ઘરગથ્થુ, તળપદું, આગવું છે. પણ આપણે છત્તીસગઢની આદિવાસી પ્રજાનાં જૂંપડાં તરફ પાછા વળીએ, ને એની કઠોર, ધૂળ ધૂળ, અને વિફલ મહેનતે રૂંધાતી જિંદગીને હતાશામાંથી ઉગારી લેતા કાવ્યને કાન દઇએ—

એહ હે હય ગા સેજરિયા મારે,
હો ગય અધિયરિયા સેજરિયા મારે.

એ ધ્રુવપદે ધબકતા સારા યે ગીતની પ્રૌઢિ આ અગ્રેણ અનુવાદના ય અનુવાદ પરથી પકડાઈ જાય છે—

સેજલડી મારી હવે કેવી અધિયારી બની ગઈ!

તારું બદન ચાંદા જેવું હતું,
તારી આંખો હરણના જેવી હતી;
લાંબા કેશ હતા તારા, મારા રતન !

બે દા'ડાની માયા લગાડી
તારે દેશ ચાલી ગઈ.
સેજલડી અધારી ઘોર બની ગઈ.

આંખે કોયલ ટોકે છે,
જંગલમાં મોર બોલે છે,
નદીકાંઠે બગલું બોલે છે,
ને હું ભરમાઉં છું,
બાણે એ તારા ગજાનું ગાન છે.

સેજલડી કેવી અધિયારી બની છે મારી !

અધિયારી બનેલી સેજ પર એકદા સંગીત બજી
ઊઠેલું—

સાજ કે ખુરા સરઈ પટિયા,
+ધૂંગરાહીન, તોર ખટિયા બજાડુ રતિયા.

(સાજ લાકડાના પાયા ને સરઈ લાકડાના ઈસ-ઊપળાં
છે. હે વાંકડિયા કેશવાળી ! તારા ખાટલા પર રાત્રિએ સંગીત
બજાવીશ.)

લાઘવમાં, તેમજ ભાવપ્રતીકને હિસાબે, બરાબર રૂપરૂપ
કરે તેવો આપણો દુહો બુઓ—

+ એલ્લિન એનો અર્થ ' of tinkling bells ' કરે છે, પણ
'ધૂંગર'નો અર્થ વાંકડિયા વાળ થતો હોવાનું વધુ સંભવિત છે.

થંભા થડકે, ઘર હસે, ખેલણુ લગ્ગી ખાટ;
સો સજણાં ભક્ત આવિયાં, જોતાં જેની વાટ.

વેરીઅર એ લાવને અંગ્રેજીમાં મૂકી આપે છે, ત્યારે
એ વિદેશી લાષામાં જાણુ સમૃદ્ધિ ઉમેરાય છે—

O girl with tinkling bells !
I will make music
On your bed to-night.

આદિવાસી જીવનમાં પ્રેમ, શિકાર અને સંગ્રામનો
આવેશ પ્રણલ, પ્રમત્ત ઝંઝા રૂપે આવે જાય છે—

લાલી હો કે આ જા,
ચુલાલી હો કે આ જા,
મોર ખેલા કે પક્ષંગ મા;
ચિરૈયા હો કે આ જા,
મોર ખેલા કે પક્ષંગ મા રે દોસ્ત.

અંગ્રેજી જાની એ લોકપ્રતીકોને આસાનીથી ઝીંવે છે—

Red as a rose
Come to your madman's bed;
Come as a bird,
Come to your madman's bed.

જોખનના નાશને પણ લોકકાવ્ય એના તળપદા લાવ-
પ્રતીકમાં વ્યક્ત કરે છે—

સોને કટોરાલા ફેર હારે,
તોર મસ્તી જવાનીલા કાલા તોડા રે.

(તેં તારો સુવર્ણ-કટોરો ફેાડી નાખ્યો છે. તારી મસ્ત જીવાનીને તેં ક્યાં તોડી નાખી?)

એથી જીદેરી સોરઠી હુડાની સંકેત-વાણી—

જોખનિયા ! તુંને જાળવ્યું, ચાર્યું માજમ રાત;
એવો અવગુણ શો થયો, (કે) લકડી દઇ ગયું હાથ !

‘ચાર્યું સારી રાત’— એ લાવ દૂઝણું પશુને આખી રાત
પહર ચારવાની રસમમાંથી ઉપાડી તેના પ્રતીક વડે, જોખનને
જે પ્રેમ-લાડ લડાવ્યા તેને અહીં વ્યંજિત કરાયા છે.

આદિવાસીની લોકકવિતાએ તો સ્વપ્નાં પણ ગાવાં
છોડ્યાં નથી—

સોને સિંધુસિયા, રૂપે કે લક્ષ્મી,
છિન આમે છિન જામે, દે દેવે સપના.

(સોનાની કંકાવટી, ને રૂપાનું ઢાંકણું; કણ્ણિક આવજો ને
કણ્ણિક જજો, પણ મારગડે મને એકાદ સ્વપ્નું તો દેતી જાજો.)

ગુજરાતના કોઈક નવીને ગાયું—

સ્વપ્ન લેશો રે ! કોઈ સ્વપ્ન લેશો રે !

તે પૂર્વે તો લોકકાવ્યે ગાયું હતું. આદિવાસીની ઊંઘમાંથી
એણે આ સ્વપ્ન ઉપાડી લીધું:—

તને મેં સપનામાં દીધી—

ભમરાના જેવા રંગમેરંગી જલકતી ચૂંદડી,
કાળા કેશમાં કંજનથી સેથા પાડતી,
કાંટે કાળી ખંજડીઓ;
આંખો ઉઘાડી, આસપાસ જોયું,
અરેરે ! બિછાતું સૂતું હતું.

જાપાની લોકકાવ્યનું સ્વપ્ન, એક અંગ્રેજી અનુવાદનું
અવતરણ કરોને એલિવન એની જોડમાં મૂકે છે—

સપનાનાં આ મિલનો—

કેવાં દુઃખદાયી છે !

જખડીને જગતાં

ચોપાસ, આવતાં મારીએ,

કોઈનો સ્પર્શ મળતો નથી.

અને અહીં તો શબ્દશઃ એક કુટુંબી સમુદાય આપણું
સોરઠી લોકકાવ્ય-સ્વપ્ન સ્મરણે ચડે છે.

સાજણ સપને આવિયાં,

ઉરે ભરાવી પાથ;

જગીને જોઈ ત્યાં જતાં રિયાં,

પક્ષગે પછાડું હાથ.

પક્ષગે પછાડું હાથ

તે કાંઈ નો ભાળું,

વાતાં સાજણ સાદું

ખોખલે આંસુ ઢાળું

આદર્યાં કામ તે અધવચ રિયાં,

જગીને જોઈ તો સજણ જતાં રિયાં.

જાપાની કાવ્યના અસલ શબ્દો તો હરિ જાણે; પણ
અનુવાદમાં છે—

When waking up startled

One gropes about,—

And there is no contact to the hand.

સોરઠી સ્વપ્ન-કાવ્યમાં પણ એ જ કવિતા ટપકી ગઈ:—

જગીને જોઉં ત્યાં જતાં રિયાં,
પલંગે પછાડું હાથ.

સોરઠી પ્રતીક-બુક્તિ, સોરઠી Symbolism, એ સ્વયંપૂર્ણ છે, કાવ્યનું એ સંપૂર્ણ ઉપાદાન છે.

છત્તીસગઢના લોકગીતોનો પરદેશી સંપાદક આ ગીતોના કાવ્યરસને કવિ શેલીની આંકણીએ માપે છે. શેલીને કવિતામાં શાનું દર્શન થયું?—

‘કવિતા હરેક વસ્તુને રમ્યરૂપે પરિવર્તિત કરે છે: જે સુંદરતમ છે તેને ય કવિતા ઓર સુંદર કરી આપે છે, અને જે કદ્રૂપ છે તેનામાં રમણીયતા મૂકે છે; ઉદ્વાસ અને ખીમ-ત્સતાની વચ્ચે, શોક અને હર્ષની વચ્ચે તેમજ ચિરંતન અને ક્ષણિકની વચ્ચે, કવિતા લગ્ન કરી આપે છે; પોતાની હળવી ધૂંસરી હેઠળ એ વિષમ વિગ્રહશીલ વસ્તુઓને પણ જોતરી આપે છે. જેને એ સ્પર્શે છે, તેને એ કાંચનનું કરે છે, અને એના પ્રભા-વર્તુલની અંદર આવનાર પ્રત્યેક સ્વરૂપ એની અજબ કરુણા થકી નવો અવતાર ધરી રહે છે. જીવનમાં ટપકતાં મૃત્યુનાં વિષભર્યાં નીરને કવિતાની કીમિયાગીરી કનકનાં કરે છે: દુનિયાના દેહ પરથી પરિચિતતાનો પરદો સેરવી લઈને કવિતા એના નિદ્રાવશ નગ્ન સૌંદર્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.’

શેલીને આટલું કહેવા દઈ ને એલિવન ઉમેરો કરે છે કે, ‘આ બાબતમાં તો શેલીએ શક્ય ગણ્યું તેના કરતાં યે હિન્દી

કવિતા આગળ જાય છે. હિંદી કવિતાના પ્રદેશ-વિસ્તારમાં તે ગર્ભાધાન, ગર્ભ માટેના વલવલાટ, રજસ્વલાપણું, બ્રજરમાં વેચાતી વસ્તુઓનાં મૂલ્ય અને મચ્છીની જૂજવી જતો પણ સમાવેશ પામે છે.’

સગર્ભાવસ્થાનું કાવ્ય એ તો દેખીતી રીતે જ રમ્ય અને લયનાક વચ્ચેનું લગ્ન કહેવાય. આદિવાસીની કવિતાએ આ બે પરસ્પરવિદ્રોહી ભાવોનું મિલન આ રીતે સાધી આપ્યું:—

પૂનમ બિગે છે,
છતાં મારું માથું કોરું છે,^૧
કૂવા-કાંઠે જાઉં છું,
પૂનમનો ચાંદો ઉગે છે,
ગિંદા ધરામાં માછલી માહાલે છે,
આંખાની ડાળીઓ ધરતીને ઝળુંબે છે.

બીજા માસનો ચાંદો ઢળે છે,
વાડીમાં નવી કળીઓ ફૂટી છે,
પિયુ મારા કૂંદની સુવાસ ચાહે છે.
ત્રીજા મહિનાનો ચાંદો ઢળે છે,
મારું માયલું જીવન વિચિત્ર ખાદ્યોની ઈચ્છા કરે છે,
કાદવ અને ભૂતડો ખાવાનું મન થાય છે.

ચોથે મહિને—

સિદ્દૌરીને^૨ અવસરે મા આવે છે,
એને બોળે ચડીને સાત જાતનાં અન્ન આરોગું છું.

પાંચમા માસની પૂનમ—

અંગોમાં છૂપું જીવન સળવળે છે.
ઓ મારા વહાલુડા ! તારા પ્રાણુધનકાર સંભળાય છે,

૧. માથું કોરું = રજસ્વલા થઈ નથી, નાહી નથી.

૨. સિદ્દૌરી = સગર્ભાના દોહદ તૃપ્ત કરવાની વિધિ.

ઊંડાં નીચે કઈ મચ્છી છે, એ કોણ કહી શકે ?
ઝલાશે ત્યારે જાણશું, ખારી છે કે મીઠી.

છઠ્ઠા માસનો ચાંદો ઢળે છે.

સાતમા માસનો ચાંદો ઢળે છે.
સ્તન-ડીંટડીઓ કાળી પડે છે—
મારા બાપુ^૩ હશે.
પેટ લાંબું પડ્યું છે—
મારી મા^૪ હશે.

આઠમા મહિનાનો ચાંદો ઢળે છે,
સમો આવી પહોંચ્યો—
પરણ્યો હવે પાસે ઢકતો નથી.
વાટે મેં સાપ ભાગ્યો—
આંધળો થઈને એ ચાલ્યો ગયો.^૫

નવમા મહિનાનો ચાંદો ઢળે છે,
માયલું જીવન કેવું થાક્યું છે,
અંધિયારી કેદ-કોટડીને દેખી,
એ છુટવા મથે છે,
ધરતી પર મુકામ નાખવા મથે છે.

ગર્ભાધાનને મહિને મહિને ઉત્તરોત્તર પ્રકટ થતી ઇચ્છા-
ઓ, શંકાઓ, મનોનુસવો અને વહેમોની આ વિલક્ષણ
કાવ્યરસિક શબ્દચિત્રાવલિ નિહાળીને આપણને કવિતાના
ઉદાત્ત પ્રયોજનનું નિર્વિવાદ દર્શન લાધે છે. મને ય આપણાં
ગુજરાતી ગર્ભાધાન-ગીતો યાદ ચડે છે—

૩. દીકરો. ૪. દીકરી. ૫. સગભાને જોતાં સાપ આંધળો થાય છે
એવી માન્યતા.

ચે'લે માસે તે જાણ્યું અજાણ્યું રે હરનું હાલરડું,
ખીજે માસે તે હૈયડામાં જાણ્યું રે ગોવિંદજનું હાલરડું,
ત્રીજે માસે સૈયરને સંભળાવિયું રે હરનું હાલરડું,
ચોથે માસે તે ચૂરમાના ભાવા રે ગોવિંદજનું હાલરડું.

વગેરે વગેરે. ઉપરાંત જનેતાપદની નવી આંતરસમૃદ્ધિનાં
ભાવપ્રતીક રૂપે આદિવાસીઓએ જળની મચ્છી, આંખાને
નમતી ડાળ, નવી ફૂલકળી વગેરે જે ચોજ્યાં, તે જ આપણે
પણ આપણાં લોકગીતોમાં વાપરેલાં જોઈએ છીએ. વાંઝણી
મહાદેવેથી વર મેળવી પાછી વળે છે ત્યારે

સૂકાં રે સરોવર ભરાઈ ગિયાં ધન્ય રમતાં રે,
માછલડા કરે રે કિલોલ કે માદિવ ગ્યાં'તાં રે,
આંખા આંખલિયું લીલી થઈ ધન્ય રમતાં રે,
કોયલડી કરે રે કિલોલ કે માદિવ ગ્યાં'તાં રે.

શેલીએ સાચું ભાખ્યું: કવિતા તો કૃત્તિસતને પણ રમ્યતા
અર્પે છે; નહિ તો કસુવાવડના ભયે એ કમ્પતી છત્તીસગઢની
આદિવાસી સગર્ભાને સુરક્ષિત રાખવાની સામૂહિક મનવાંછ-
નાને આ શબ્દદેહ ક્યાંથી મળત?—ઢોલિયાની પાટીને દશ
શેરી જાંઠીને ગર્ભિણીની કમ્મર ફરતી બંધાય છે, ત્યારે લોકો
જે ગાય છે તેનું ધ્રુવપદ જ આટલું મંત્રાત્મક છે—

સત કે નાહ, સખદ-કિરવરિયા
સુરતા કે ખાંસ.

[સતનું નાવ છે, શબ્દનું હલેસું છે, ને સુરતા (એકા-
અંતા)નો વાંસ છે.]

મર્મ પકડાય છે: સગર્ભાનું ગર્ભાધાન સાચું, સ્વામી વડે જ નીપજેલું છે એમાં કોઈ ઘાલમેલ નથી.

હવે સમગ્ર ગીતનો અંગ્રેજી અર્થ ઉતારીએ—

દિવસરાત ચંદ્રમાની નીચે પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે,
સતયુગ આવ્યા છે, ને જળમાં એણે દેરી ખાંધી છે.
નહી ઊંડી છે; અધિયારો ધરો અતાગ છે;
નહીના વહેનની વચ્ચે એ દેરી શે ખાંધી શક્યા?
નાવ ક્યાંથી આવી? ને હલેસાં ક્યાંથી?
નાવ સતની છે, હલેસાં શબ્દનાં છે, વાંસ સુરતાના છે,
પૂનમનો દિન હતો—ને સુતારે દેરી ખાંધી.
ચૂનો ક્યાંથી આણ્યો? ને કાપડ ક્યાંથી? એક ચોંટયાં કઈ રીતે?
ઈંટો ખાપની, પથરા ખાપના; ચોંટાડ્યાં માએ.

પૂનમને દા'ડે દેરી ખાંધી,
ચૂનો શાનો? કાપડ શાનું?
દીવાલોને રંગી શાથી?

ચૂનો રૂપાનો, કાપડ રામનું,
દીવાલોને સતથી રંગી.

ભીંતોમાં હાડકાં માંડ્યાં, ને અદસ્થી ખાંધી લીધાં;
દેરીના છત્રીશ લાખ ખંડ પાડ્યા,
ને એની વચ્ચે વા-ખારી રાખી.

વેરીઅર એલિવન એક વફાદાર અનુવાદક છે. એણે ઉદ્ધરેલા અર્થમાં અત્યુક્તિને સ્થાન નથી. એટલે કે જે ભાવપ્રતીકોની રજૂઆત અહીં થઈ છે, તેનું અસલ શબ્દ-પિંજર કેટલું રમ્ય હશે! ગર્ભાધાનની જુગુપ્સાજનક ગણાયેલી નારીઅવસ્થાને જે લોકકવિતા આમ કંચનમય કરી આપે છે, તે રુધિરમાંસની ખદખદ સૃષ્ટિ પર ભજન-વાણીનું ખાજક

ઢાળી આપે છે. સાચી સંસ્કૃતિનું અહીં મહાદર્શન થાય છે. જેનાં પાણી તો નવખંડ ધરતી પર વરસે, વરસીને પાછાં પૃથ્વીને પોપડે પોપડે નીતરે, અને નીતરી કરીને ઊપરતળે સર્વત્ર રમણીયતા પ્રકટાવી આપે તે જ સાચી સંસ્કૃતિ; ને તે જ સાચી કવિતાસમૃદ્ધિ. તળેતળ ઊતર્યા વગર એ રહે જ નહિ. સપાટી પર જ જો રહે તો એનાં ખાઓચિયાં બને, ને એ ગંધાઈ ઊઠે. કવિતા અને સંસ્કૃતિ, બેકેને માટે આ ચકાસણી જ બસ થશે.

એને મુરશિદો મળ્યા

શિકરા-ખાજના શિકારમાં સમજી શું જાણે ?
વાંઝણી શું જાણે પુત્ર મારેના વક્તવક્ષાટ ?
દીવાનું જક્ષન કરગદિયું શું જાણે ?
માખ શું જાણે પતંગિયાનું અગ્નિસ્નાન ?
જેને જ્યારે અનુભવ થાય છે ત્યારે જ તે જાણે છે.

ઉપર આપ્યું છે તે કાશ્મિર દેશની પુરાતન લોક-
કવિતાના એક ઊર્મિગીતનું ભાષાન્તર છે. હવે એનું
અસલ જોઈએ:—

શાહની હુન્દ શિકાર ગન્થ કવ જાનિ,
હન્થ કવ જાનિ પોત્રય દયુઅદ,
શમા હુક માનિ લશ કવ જાનિ,
મછ કવ જાનિ પમ્પર સોજ,
યેલી યેસ ખનિ તેલિ સુય જાનિ.

શબ્દો પરિચિત નથી લાગતા ? જાનિ (જાણે), દયુઅદ
(દોહદ), હુન્દ (છટ્ટી વિભક્તિનો ગુજરાતી પ્રત્યય). મૂળની
ભાષા-રચના અને ભાવ-નિરૂપણ શૈલીને મનમાં હજી
વિશેષ ધૂંટીએ:—

મલ્લ વોન્દી જાલુમ
જિગર મોરૂમ

તેલિ લલ નાવ દ્રામ
યેલિ દલ ત્રવ-મસ તતી.

ભાષાન્તર : મળને મેં જલાવી દીધા. જિગરને મારી નાખ્યું. માકું 'લલ' એવું નામ ત્યારે જ ધારણ થયું, જ્યારે એની કૃપા માટે હું રાહ જોતી બેઠી.

હજી એક વધુ મૌકિતક તપાસીએ:—

લલ બોલ દ્રાયસ લોલારે,
ચારાન લુસ્તુમ દેન કેહો રાય,
વુછુળ પંડિય પતનિ ગરે,
સુય મે રેતમસ નેછતુર ત સાય.

અર્થ—પ્યારની પ્યાસે હું લલ ચાલી નીકળી. કેટલા દિન અને રાત મેં શોધ કરી. આખરે પંડિતને તો મારા પોતાના ઘરમાં દીઠો. એટલે પછી મેં મંગળ મૂરત નક્કી કર્યું.

આ લલ-લલ-લલ દેદ જેનું પૂરું નામ છે, તે એક નારી હતી. ચૌદમી સદીના કાશ્મિર દેશની એ 'મિસ્ટિક' મર્મધાયલ લોક-કવયિત્રી હતી. ગૂઢાર્થભરી એની પદાવલિનો થોડોક પરિચય કરશું. અને સમજી શકશું કે ભારતવર્ષના સામસામા ભૂમિ-છેડા પર જે લોકવાણી ગવાતી તેમાં શબ્દે, ભાવે ને સંવેદને અલેદાત્મ એવી એક સમાનતા રમણ કરતી હતી.

જેમાંથી ઉપલાં અવતરણો લીધાં છે તે પુસ્તક અંગ્રેજીમાં છે. એનું નામ 'કાશ્મિરી લીરિક્સ' છે. મૂળ કવિતા-પાઠ એણે રોમન લિપિમાં મૂક્યા છે, ને તે દરેક પદની સામે અંગ્રેજી ગદ્યાનુવાદ આપ્યો છે. શોચનીય વાત

છે, કે હજુ ચ આપણા ‘સ્કોલર’ ગણાતા સાક્ષરો અરબી અગર દેવનાગરીમાં પણ મૂળ પાઠોને પ્રકટ કરતા નથી. રોમન લિપિ મારફત અસલની કેટલી ખૂબીઓ ખોવાઈ જતી હશે. અને એ પરથી મેં ઉતારેલ ગુજરાતી લિપિ-પાઠમાં કેટલીય અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હશે ! ને હવે મુદ્રણમાં પણ કેટલોક કડૂસલો થવાનો ! ખેર.

‘કાશ્મિરી લોરિક્સ’ (કાશ્મિરી લિર્મિકાવ્યો) એ પુસ્તકના જન્મને લગતી હકીકત પણ જાણવા જેવી છે. અનુવાદક શ્રી. જયલાલ કૌલ પોતે જ કહે છે કે અહ્મદાબાદ યુનિવર્સિટીમાં પોતે પી-એચ. ડી. નો ડૉર્સ કરવા ગયા. થેસીસ માટે એમણે ‘ખૂર્જવા એલીમેન્ટ ઈન પ્રિટિશ ડ્રામા’ નો વિષય પસંદ કર્યો. પ્રો. અમરનાથ જહા વગેરે પંડિત-મણિઓ એમના ઉસ્તાદો હતા. પણ શ્રી. કૌલને થોડે વખતે જાણ પડી કે પોતે પસંદ કરેલા વિષયને લગતી સામગ્રી જ એ વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાગારમાં પૂરતી નહોતી. અરે, લખનો ને બનારસ યુનિવર્સિટી સુધી પણ એમણે સામગ્રી શોધી. કલકત્તાની ઈમ્પિરિયલ લાયબ્રેરીમાં પણ ટૂંકી ચૂક્યા. નિરાશા મળી. કરેલો શ્રમ વૃથા ગયાનો આઘાત લાગ્યો. તે વખતે પછી એમના ઉસ્તાદોએ એમને સૂચવ્યું, કે હે જીવાન ! તારા પોતાના વતનને લગતો કોઈક વિષય પસંદ કર ને ! પછી લોકગીતોના સંશોધક શ્રી દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીને લેટો થયો. એ પણ કહે કે, ‘તમારી ભૂમિની જ જૂની લોકકવિતા ઉપાડી લે ને !’ પરિણામે આ જીવાન અનુવાદક કાશ્મિરના કુંજ-ગાયકો તરફ લલ દેદ, નુન્દ રમોશ,

ખ્વાજા હુસીન, કલન્દર શાહ, અઝીઝ દરવેશ, કિષ્ન રાઝ-
દાન, પરમાનંદ ઇત્યાદિ મર્મી, રહસ્યવેત્તા લોકકવિઓ તરફ
વળ્યા અને એણે જે જથ મેળવ્યો છે તે તરફ આંગળી
ચીંધીને આપણા ગુજરાતી ‘સ્કોલર’ યુવાનોને ઘણું ઘણું
કહેવાનું મન થાય છે પણ કંઈ નહિ.

આપણા વતનની આ ભૂમિજાત સાહિત્યસંપત્તિની સૌ
પહેલી ભાગ આપનારાઓ તો, ઘણાખરા પ્રાન્તોમાં, વિદેશી
ગોરાઓ હતા ! આ લલ દેદ નામની કાશિમરી લોકકવયિ-
ત્રીની પિછાન પરદેશી ગ્રિયર્સન અને જાનેટો કરાવી હતી.
‘લલવાક્યાનિ’ (લલ દેદનાં જ્ઞાનવચનો) નામનો સંગ્રહ,
તેમણે આપ્યો. તે પછી ૧૯૨૪માં સર રીચર્ડ ટેમ્પલ નામના
વિદેશીએ લલલનો કવિતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ-સંગ્રહ ‘ધ
વર્ડ ઓફ લલ ધ પ્રોફેસર’ પ્રકટ કર્યો. આ લલ-વાણી
છે તો લોકવાણી, છતાં એની અંદર કબીર, ચંડીદાસ તથા
તુકારામનાં લોકપદોમાં રમતાં જ્ઞાનદર્શન લગકી રહ્યાં છે,
એમ પ્રોફેસર જહાનું કહેવું છે, અને એની સત્યપ્રતીતિ
આપણે જોઈ ગયા તે પદોમાંથી થઈ રહે છે.

પાંચ સદીઓના વિસ્તીર્ણ પટ પર આ પ્રાચીન કાશિમરી
ભિમિકવિતા કૌમુદી સમી રેલી રહી છે, જીવનને બહુવિધ
મર્મછેડે એ સ્પર્શે છે, રોજ બ રોજની સંકુલ ઘટનાઓને
આલેખે છે, પ્રકૃતિનાં દર્શ્યોને પકડે છે, માનવ-લાગણીને
ગૂંથે છે. મજૂરી, વેદના, ક્ષુધા અને આવેશોનું ચિત્રાંકણ
કરે છે, અને આ ભૂમિના આત્મિક જ્ઞાનસંસ્કારની પાશ્વ-

ભૂમિને સાંગોપાંગ સાચવી રાખે છે. લલ દેદની દર્દભરી
વાણીની વાનગી બેઈ હવે નુનદ રૂયોશને નિરખીએ:—

આશ ખ સુય યુસ અશક સાટિ દહે,
સોન જાન પ્રજલેસ પનનુય પાન,
અશકુન નાર થેસ વલિન્ગી સજે,
અદ માસિ વાતિય સુય લામખાન.

અર્થ—આશક તો એ, કે જે ઈશક માટે સળગે છે,
જેનો જ્ઞાન (પ્રાણ) સોના સમો પ્રજ્વલે છે;
ઈશકની જ્વાલાએ જ્યારે માણસનું હૃદય પ્રગ્ણી ઉઠે છે,
ત્યારે જ એ અનંતને પામે છે.

આમાં શબ્દો જોતા જો. દહે (દાહે), જાન (જ્ઞાન),
પ્રજલેસ (પ્રજ્વલે).

અશખ સુય કુન ગાખર માજી મરુન,
સુ જોલા કરી ત કિહય,
અશખ સુય ગનતુલરેવ પાન ખડન,
સુ સોખ રોઝી ત કિ હય,
આશખ સુય રતજમ તની પરાવુન,
સુ આહ કરિ ત કિહય.

અર્થ—ઈશક તો ખોટનો દીકરો જેનો મુઓ હોય તે મા
જેવો છે.

એને જોલું કેમ આવે ?
ઈશક તો ભમરીઓના ડાંખ જેવો છે.
એનું કરડયું જાંપે કેમ કરી ?

ધરક તો રક્ત ટપકતા જામા (ડગલા) જેવો છે:

એનું પહેરનાર આહ નાખી શકે શી રીતે ?

નુનદ રૂયોશના ઘાયલ ઘટડામાંથી એક પછી એક કેવી વાણી નીકળે છે તેનો વધુ હવે એક જ નમૂનો નિહાળીએ: પોતાના શિષ્ય નસરૂદીનને સંબોધીને એ ગાય છે—

કાયાને માથે ટાઢા નદી-વાયરા સૂસવતા હતા,
આછી ઘેંશ અને અધકાચી ભાજીનું ભોજન હતું,
એવો એ દિવસ હતો, ન સરો !

ઝોદમાં પિયા હતી, ગરમ કામળ ઝોઢવા હતી,
ખતરીશાં ભોજન અને મચ્છીનાં જમણુ હતાં.

એ પણ એક દિન હતો, ન સરો !

એ પણ એક દિન હતો નસરો : ‘ સુ તિ દોહાં નસરો ! ’—આ ધ્રૂવપદ વડે ગૂંજતી એ ચાર જ પંક્તિ-ઓનું મોકિતક છંદમધુર, તાલમધુર સંગીતે સભર લાગે છે. એની શબ્દાવલિ ઉચ્ચારણુમાં કેટલી કુમાશ ધરતી હશે ? કાશિમરની ખીજીમાં હરિયાળી ઉપર આ શબ્દો અને એનું સંગીત સંજોડે લેટતાં હશે. એની જેલમ અને રાવીના સરિતાપટ પર ‘ ખોચુ ’ (માલ ભરેલી) નાવડીઓ હંકારતા નિર્ધન નાવિકો, નૌકાભાર ખેંચતા ખેંચતા જે ગાતા હશે તેના અસલ શબ્દો તો આ ચોપડીમાં નથી, પણ એક અંગ્રેજ બાઈ એ એની વિદેશી વાણીમાં એક નાવિક-ગાનને અનુરૂપ તર્જમાં ઉતાર્યું છે.

Swift the current, dark the night, (Ya-illa, la-illa)

Stars above our guide and light, (Kraliar, baliyar)

All together on the rope, (Ya Pir-DustGir)
In our sinews lies our hope (Khaliko, Malik-ko.)

અર્થ—નદીનો પ્રવાહ ધસમસે છે, રાત કાળી છે.

યા-ઇલ્લા, લા-ઇલ્લા.

આપણા રાહબર, આપણા દીવા કેવળ આકાશના તારા જ છે.

ક્રાલિયાર ! બાલિયાર !

સૌ સંગાથે રસી ખેંચો.

યા-પીર ! દસ્ત ગીર !

આપણી આશા આપણાં જ બાવડાંમાં છે.

ખાલિક-કો માલિક ! કો !

એવો એક દિવસ જરૂર આવશે, કે જ્યારે પ્રાંત પ્રાંતનાં આ લોકપદોની આપ-લે ચાલશે, હરએક નાના મોટા પ્રદેશમાં વ્યાપક એવી આપણી સાંસ્કારિક એકતાનો આપણને એ ગાનોના પ્રત્યક્ષ શ્રવણપાન દ્વારા ગાઢ અનુભવ થશે, અને પરદેશી નાટકો વગેરેના ભંગાર પર 'થેસિસ' લખવા ગ્રંથાગારોની અભરાઈઓમાં જીવાત જેવા ખદખદતા આપણા જીવાનો પોતાની ધરતીનો સાદ સાંભળી, જન્તુ મટી, સાચા ભૌમિક સત્ત્વનો આસ્વાદ લેનારા રંગીલા માનવી બનશે. ભાઈ જયલાલ કોલને સુમાર્ગે વાળનારા મુરશિદો લખનોના વિદ્યાલયમાં જેમ મળ્યા તેમ મુખર્ષ યુનિવર્સિટીમાં પણ મળો !

દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો

એવું તો તમે ભાગ્યે જ કહી શકો, કે મુંબઈ નગરીની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટના ફૂટપાથ પર ગુજરાતનાં સાતસો જેટલાં લોકગીતો તમને ખરે મધ્યાહ્ને ઓચિંતાં સામાં મળશે. સંતરાં-મોસંખીની ટોપલીઓ, કાંચકા-રમકડાની રેંકડીઓ, હજમત કરવાના સાબૂ, દીડકીની ચાચના કરતાં ડોસાંડગરાં, કોઈક દાકતર અગર વકીલ, એવાં તો કંઈ આવી અફળાય; પણ એકી સાથે સાતસો લોકગીતોનું શું ગળું, કે ગુર્જર સાગરપટ્ટી પરનાં કમોદનાં ખેતરોમાંથી સળવળી ઊડીને નર્ચા પથ્થરની ફરસખંધી પર મુંબઈ શહેરની ખદખદ માનવ-હુનિયામાં તમારી રાહ જોઈ ઊભાં રહે !

પણ આ હકીકત છે. હાથમાં કાગળનું દળદાર દાસ્તાન લઈને એક જુવાન ભરૂચા બિલિંગની આલેશાન ઇમારતના ઓળામાંથી પસાર થતો થતો જરા સંકોચ સાથે થંભ્યો, અને એણે, વગર પરિચયે પણ હિંમત કીધી :

‘આ મારે તમને ખતાવવાં હતાં. આ જુઓ, સાત સો છે, અઢી વરસથી રઝગીને મેં એકઠાં કર્યાં છે; બે મિનિટ ઊભા રહેશો ? આ જુઓ. ’

એટલું જ કહીને, રખેને હું ચાલ્યો જઇશ એવી
—ધારણાથી, પેલું દળદાર દાસ્તાન ઉઘાડી કહ્યું:

‘ ફક્ત અનુક્રમણિકા જ વાંચી બતાવું. ’ વાંચવા માંડી
અકકેક ગીતની પહેલી પહેલી પંક્તિઓ:—

ચાંદરણાંની રાત રે, સ્વામી રમવા જવા દે.

*

ફૂલ ફૂટ્યું ને ચાઈલા ચાકરી હો મારા રાજ.

*

એક ઝીણી પિછોડીની ઓઢણી, એને ખસી જતાં
ને લાગે વાર રે.

*

પાન સરીખી ગારી પાતળી.

*

ઓ મારા રંગીલા લાલ ! તું તો મને ગમતો નથી રે.

*

મોરવેલ વાડીની મધ્યે તલાવડી.

*

પણ પછી તો યુવાન નર્યાં શબ્દવાચનથી ન અટકી
શક્યો. એણે તો તાલસૂર ઉપાડીને ગાવા માંડ્યું. એના ધીરા
ગળામાંથી ખરજનાં હલકદાર મોજાં ઊઠ્યાં:—

પેલી ચાંદલાવાળી કોણ ?

એનો ચાંદલો અપાઝપ !

મારું મન મોહ્યું રે.

‘ અને જુઓ તો ખરા !—આ વિનોદગીત:—’ એમ કહી, જુદા જ તાલલયમાં, સમગ્ર અંગનો નખશિખ મરોડ દેતે દેતે ગુંજી બતાવ્યું:—

ભાંગી રે ભીંતમાં પરવહતી,
ડાલમ ડાલમતી જાય.
વેવાણુને કરડી ગાલમાં,
વેવાણુ ખખડતી જાય.

ક્યારે કરડી ક્યારે ?
ચાંદો ગિયો ત્યારે !
મરી મ સા લો,
તેલનું ટીપું.
ચાં, ચૂં, ને ચપ !

‘ આ ગીત લગ્નપ્રસંગે ભરવાડ લોકો નૃત્ય કરતાં કરતાં ગાય છે. આ પરવહતી એટલે ગરોળી, ગીતમાં ‘ડાલમ ડાલમતી જાય’ એમ કહ્યું, ખરાબર એવી જ ગતિએ ગરોળી ચાલતી હોય છે, જાણો છો ને ?’

મારું વિશ્વમય શમે તે પહેલાં તો એ જીવાને કેંક પંક્તિઓ ને જૂજવા ઢાળ એ ફરસખંધીના પથ્થર પર પીરસી દીધા. પછી ઘડી વાર દમ ઘૂંટવાની રાહ પણ જોયા વગર એણે આત્મનિવેદન માંડ્યું :

‘ અમારા સૂરત બાજીના આમપ્રદેશમાં ગવાતાં આ ગીતો છે. જુઓ અહીં મેં એ એકત્ર કરીને ગોઠવ્યાં છે. જુઓ વિભાગો પાડ્યા છે : સીમન્ત, જન્મ, પ્રસૂતિ, હાલ-રડાં, બાળકૃદકણાં, લગ્ન, શણગાર, પ્રેમ, વિરહ અને છેક મૃત્યુ

સુધી. હું અઢી વર્ષ આ ગીતો પાછળ રખડ્યો છું. ને અત્યારે તો હું રેડિયો પર આમ-કાર્યક્રમમાં આ ગીતો ગાવા બહિં છું. પછી મળીશ.'

મોટરો, ટ્રામો ને ગાડીઓની આંટીઘૂંટીમાંથી એ તો એનું દાસ્તાન લઈ ને અદશ્ય થઈ ગયો. પછી તુરત મારા સાથી સ્નેહીને મારાથી કહી બેસાયું : 'લોકસાહિત્યને નામે જે બજારુ બનાવટો ચાલી રહી છે, તેની વચ્ચે આજે ઘણું વખતે એક અસલી અને નક્કર વસ્તુ આ આદમીની પાસે મને માલૂમ પડી. એ ભાઈ કેાણ છે ?'

‘ન્યૂ ઈરા સ્કૂલના ચિત્ર-શિલ્પના શિક્ષક.’

ન્યૂ ઈરા પર ટેલિકેશન કર્યો, ભાઈ જમુ દાણીની બેઠે ગોઠવણ કરી. અને મુંબઈ છોડવાની આગલી રાતે, એક મિત્રને ઘેર, એ ચિત્રશિક્ષક મધુભાઈ અને એમના નાનાભાઈ, બન્નેએ આવી ત્રણેક કલાક એમની દરિયાકાંઠાની સૂરતી જન્મભોમનાં જે લોકગીતો સંભળાવ્યાં તેણે અંતર ભીંજવી આપ્યું. એ ગીતોના શબ્દોએ અને સ્વરોએ ગુજરાતની ધરતીને બોલાતી કરી. તાલ લયની અનેકવિધતા, ભાવોની વેધકતા, અને ગુજરાતના એક નાના શા પ્રદેશમાં બોલાતી લોકબોલીની લહેકતી મિષ્ટતાઃ એણે પ્રતીતિ આપી, કે કોઈ પણ એક ખૂણેથી ગુજરાતને નિહાળો, ગુજરાત સોહામણી છે, અધિકાધિક અને અવનવી નમણાઈ ધારણ કરીને એ આપણી સન્મુખ પ્રકટ થાય છે. એના રૂપનો પાર નથી. મનમાં એક જ ભિર્મિતરંગ બેઠે છે:—

મારું મન મોહું રે,
એનો ચાંદલો જપાજપ,
મારું મન મોહું રે.

આ બે ભાઈઓએ જે ગાયાં તે ગીતોને યાદ કરી કરી, મારા ઘરનાં શિયાળુ માટીનાં માટલાંમાં જે માટીની સુગંધે મહેકતું પાણી પીઉં છું ને ધરવ થતો નથી તેના જેવું લાગ્યાં કરે છે. ગામમાં કડિયાકામ કરતી કરતી અથવા તો દરિયા-કાંઠાના ખેતરોમાં કમોદ રોપતી રોપતી કછોટાદાર સૂરતી કોલણો, પુરુષોના દેશાવર-વાસને એ વખતે એક ‘કાગળિયું’ ગાતી હોય છે. આવાં ‘કાગળિયાં’ લોકસાહિત્યમાંના અનેક કાગળોમાં એક નવી જ ભાત પાડે છે. આ ભાઈઓએ ચલતી ચાલના તાલલયમાં અને સારંગના સૂરોમાં ગાયું :—

આવતી ને જતી વા’લા,
વડલામાં રે’તી વાલા,
ફૂવાને ટોડે વાટ જોતી
શામળિયા વા’લા !

સૂરત શે’રનાં
આઈવાં કાગળિયાં વા’લા,
કાગળિયાં વાંચનાર નહિ રે
શામળિયા વા’લા !

સાંકડી શેરી.....માં
મધલા મે’તાજી વા’લા,
કાગળિયા વાંચી આપતા જવ રે
શામળિયા વા’લા !

નિરક્ષર નારી, ભણેલા કોઈ ગ્રામજનના ઓશિયાળી, ગામના માસ્તર વિના કોની કને જઈ વંચાવે ? પણ ગામનો

એ એકલદોકલ ભણેશરી પોતાની મહત્તાને પૂરેપૂરી વટાવ્યા
વગર સહેલાઈથી શે ‘કાગળિયું’ વાંચી સંભળાવે !—

ગામને પાદરે વડતા રોપાવો વા’લા,
વડતાને છાંયે કાગળ વાંચું
શામળિયા વા’

વડતાને શાભાંતો ચોતરો બધાવો વા’લા,
ચોતરે બેસીને કાગળ વાંચું
શામળિયા વા’લા !

ચોતરે શાભાંતી ખુરશી મેલાવો વા’લા,
ખુરશી બેસીને કાગળ વાંચું—શામળિયા
ખુરશીને શાભાંતા દીવડા મેલાવો વા’લા,
દીવડા-અજવાળે કાગળ વાંચું—શામળિયા

આટલા બધા ઠરસા અને દમામથી વંચાયેલું એ
દેશાવરવાસીનું ‘કાગળિયું’ શું શું બોલ્યું ? મારા બાપને
માલુમ થાય કે—મારી માને કહેજો કે—અરેરે ! ન બોલ્યું
ફક્ત એક સ્ત્રીનું જ નામ !—

સસરાનું બોઈલું ને
સાસુનું બોઈલું વા’લા !
મારું તો નામ ના હોય કે શામળિયા વા’લા !

ખરું, મારો તો થોડો એ કંઈ સગો છે :—

માડીનો બયો ને
સસરાનો બેટો વા’લા !
મારો તો કંઈ ન સગો કે શામળિયા વા’લા !

એને નસીબે તો—

આવતી ને જતી વા'લા,
વડલામાં રે'તી વા'લા,
ફૂવાને ટોડે વાટ જોતી
શામળિયા વા'લા !

ફૂવાકાંઠાનાં વિફલ આવનજાવન જ રહ્યાં હુમેશાં.

પરંતુ લોકસાહિત્ય એ કંઈ પાર્ટી-પ્રોપેગેન્ડા તો થોડું
જ છે ? એ જ કછોટાધારી મજૂરણો, કમોદના ક્યારામાં
ધૂંટણસમા પાણીમાં ઊભી ઊભી, વાંકી વળો, વિદેશવાસી
પિયુના ગૃહાગમનની પહેલી રાતને, પહેલી વાતને, મરદના
મીણુ જેવા હૃદયને જે થોડા શબ્દોમાં આવેજે છે તેનું ગીત
એ બેઉ ભાઈએ ગાયું—

બાર ને વરસે રે...એ...એ...તારે
નાવલિયો આવિયો;
ગોરી રે...એ...એ તમારાં
મનડાં કાંઈ જાંબા રે.....

દરિયામાં જઈ ને રે...એ...એ
જાલા મેં ખાધા;
ગોરી રે તમારાં
મનડાં કાંઈ જાંબાં રે...એ...એ...એ.

બસેંની બગડી...ઈ...ઈ
નાવલિયો લાવિયો,
ગોરી રે તમારાં
મનડાં કાંઈ જાંબાં રે...એ...એ...એ,

ત્રણસેંની કઠી...ઈ...ઈ...ઈ
નાવલિયો લાવિયો
ગોરી રે તમારાં.

મે સ્ત્રીઓ ગવરાવે, ને બીજી દસવીસ ઝીલે. પ્રલમ્બિત સારંગ-સૂરાવણ: ઉપર જે પ્રમાણે ટુકડા પાડ્યા છે, તે પ્રમાણે તોડીને ગાય. ગદ્યને બાજુ કે રાગે નખાય છે. કાતિલ છે, અતિ કાતિલ છે આ સ્વરાવલિ.

ગોરી તમારાં
મનડાં ઝાંખાં રે!

મિલન થવા છતાં મનડાં ઝાંખાં? કીમતી આલરણી આણ્યાં તથાપિ કાં ન રીઝ્યાં? અરેરે, કલ્પના તો કરો આ નાવિક-પતિના જીવનમરણના મામલાની!—

દરિયામાં જઈ
ઝાલા મેં ખાધા રે

તોયે તમારાં મનડાં ઝાંખા કેમ ગોરી?

નારીવૃંદ નરની જે વેદનાને અહીં શબ્દ આપે છે, તે ઉત્કૃષ્ટ ભિર્મિકાવ્યનો નમૂનો પૂરો પાડે છે. આ ‘મનડાં ઝાંખાં’ અકારણ છે કે એની પાછળ કોઈ ઊંડું પ્રયોજન પડ્યું હશે? ચિરકાળની ભયભરી, ચિંતાભરી વિયોગદશાએ સંયોગને શું અવાસ્તવિક કરી મૂક્યો હશે?

આ ગદ્યપદ્યાત્મક રચના, અને એને ગાવાની સારંગની દર્દભરી લઢણ—સારા ય ગુજરાતનું એ સજીવ તત્ત્વ છે. શું સાગરકાંઠાને કે શું ઇડરિયા ગિરિપ્રદેશને, સકળ ગુજરાતને કંઠે આ સારંગ લહેરાય છે, અને મારવાડ રજપૂતાનાની બેડે ગુજરાતને રેવી આપે છે. ગુજરાત-રાજસ્થાનનો એ ધરતીનો ટહુકો છે.

સંયોગીઓના શિર પર પાછી વિયોગની પળ આવી ખડી.
થઈ જાય છે, અને તે સમય તો ખરાખર કૂલ કૂટવાનો છે—

કૂલ કૂઈડું ને ચાઈલા ચાકરી હો મારજી,
હાથેની ગૂથેલી મારી ઓઢણી રે લોલ.

પ્રકૃતિ પુષ્પિત બની છે જ્યારે, અને આ જોખનની
કળી પણ ફૂટી ઊઠી છે જ્યારે, ત્યારે જ તમે ચાકરીએ ચાલ્યા ?
મને શીઠ સાથે નથી લઈ જતા ? હું બોજાડૂપ બનીશ,
અગવડ કરીશ, એ બીક છે ? ના રે ના, જીવ્યો તો ખરા,
હું તમને ભાર નહિ કરું; હું તો તમારી અંદર જ ગોઠવાઈ
ને સમાઈ જઈશ:—

પાત સરખી રે હું તો પાતળી,
રે મને ખીડલે વાળી લઈ જાવ;
રે રાજા રામ ચાલ્યા વનવાસ,
રે રાજા રામ ચાલ્યા વનવાસ.

સોપારી સરખી રે હું તો ઠીંગણી,*
રે મને ગળવે ઘાલી લઈ જાવ;
—રે રાજા રામ

એલચી સરખી રે હું તો મધમધું,
રે મને દાઢમાં ઘાલી લઈ જાવ.
—રે રાજા રામ

સોટી સરખી રે હું તો પાતળી,
રે મને હાથમાં ઝાલી લઈ જાવ.
—રે રાજા રામ

* સોરઠી લગ્નગીતમાં આ ઉપમાઓ છે, પણ ‘ઠીંગણી’ શબ્દને
સ્થાને કાવ્યમય ‘વાંકડી’ શબ્દ છે; અહીં તો આ ‘ઠીંગણી’ જેવો
અન્યથા રુચિઘાતક શબ્દ જ કેવો સુસ્થાને દીસે છે !

સ્વામીની સાથે જવાને હરખપદ્મી બનતી બાપડી કોઈ નાની બાળાનો વિનોદ ઉડાવતું એ ગીત કરુણ અને નર્મ એ બેઉ રસોના સીમાડા પર લહેરાય છે, અને ઉંબર પર મૂકેલા દીવાની જેમ બેઉ બાજુએ અજવાળાં પાડે છે.

‘કૂલ કૂંઈડું’ ને ચાલ્યા ચાકરી હો રાજ !’ ચિત્રનું પ્રતીકપણું મને સોરઠી દુહા પર લઈ જાય છે. આ લોક-સાહિત્યે ‘સિમ્બોલિઝમ’-પ્રતીક-ની જીવિત વડે કેટલું મોટું મેદાન સર કરી કાઢ્યું છે ! ‘સ્નેહ’ શબ્દનો અર્થ પ્રેમ પણ થાય અને તેલ પણ થાય એ તો સંસ્કૃતભાષીઓ સમજે, ને અનેક ઠેકાણે શ્લેષ દ્વારા વાપરે. પણ લોકગીતોમાં એ કોણ જાણે કયી કરામતથી આવી બેઠું :

તમે માગેલ તેલ,
(તે દી) કાચું પણ કૂંચે નહિ;
(આજ) ફોરમનું કૂલેલ,
(તારે) વાળે ઘાલું વીંજરા !

પ્રેમિકા પ્રેમિકને કહે છે, કે વીંજરા ! તમે અગાઉ જ્યારે તેલ માગેલું ત્યારે તો મારા સીસામાં કાચું પણ નહોતું. આજે હવે તારા વાળમાં સુગંધી અને કૂલેલ તેલ લગાવું એવી ભરપૂર મારી સ્થિતિ છે.

આમા ‘તેલ’ પર સ્નેહના અર્થમાં કોઈ શ્લેષ નથી, પણ પ્રતીક-જીવિતનો કસબ છે.

પણ હું આંહી પ્રતીકોનું પાંડિત્ય ડહોળવા બેઠો તેટલામાં પેલાં સૂરતી કંઠાળ-ગીતો કેં કેં પ્રદેશો ખેડતાં આગળ

નીકળી ગયાં. પેલા ગાનારા ભાઈ એા ધ્વાસ લેવા પણ થોભતા નથી, બની શકે તેટલા પ્રદેશો ખતાડી દેવાનો ઉમેદ તેમનામાં ઊછળી રહી છે. કહે છે, કે હવે એ ગોરીનો પિયુ પરગામે જઈ કોઈ ગોદીમાં, કોઈ કારખાને, કોઈ ઈમારતના ચણતર-કામ પર જઈ મજૂરી ખેંચે છે, તોતિંગ લાકડાંનાં ખીમ કે લોઢાના ગર્ડર ઉપાડે છે, ત્યારે આવાં ‘હોબેલાં’ બોલતો બાય છે:—

લાગો રે લાગો ભાઈ !
લાગો રે જીવાનની ટોળી,
ખંદર તો નાખે રે તોડી,
હૈસો જીભાલ છે.

રે જીભાલ છે, રૂમાલ છે,
રેશમી રૂમાલ છે,
હે કે ગજવે ઘડિયાલ છે;
જોરે જોરે જોખનિયાં.

જે જીવાનિયો જોર ના કરે,
એની ખેરી ખીજો કરે,
હૈસો જીભાલ છે.

‘ખંદર તો નાખે રે તોડી’ અને છેલ્લી બે દૂકોમાં અપાયેલો ઉપાલંબ—‘જે જીવાનિયો જોર ના કરે, એની ખેરી ખીજો કરે.’ ખંદરી હેલકરીઓનાં હોબેલાં એકત્ર કરીને પણ જે જીવાન એના પર ‘થીસિસ’ રચે, તેને જરૂર યુનિવર્સિટી યથા આપે. પણ હેલકરી અને પંડિત, એ બેની વચ્ચે કોઈ મિલનબિન્દુ નથી. ખીમ, ગર્ડર ઉપાડનાર જોખનિયાને ખોક છે મોટી, કે—

જે જીવાન જોર ના કરે
એની ઝેરી ખાંખે કરે!

પાંડિત એ દૃષ્ટિએ સલામત ને બેફિકર છે. મુઠ્ઠાલાનું ઓઢણું
માથે રાખીને ખેસનારી ખાય શું ? ખાવાના કરતાં પણ મોટો
પ્રશ્ન તો શણગારનો બને છે. કમજોર ધણી પરદેશથી કંઈ
શણગાર લીધા વિના ઘેર રખે આવે, તે માટે તો એને
દુખખાંનાં ઝેરાં નૃત્યગીત ગાઈને નાનપણથી જ ચેતવી રાખે છે—

તું તો મારા માટે ઓઢણી લાચો નથી,
ઓ મારા રંગીલા લાલ !
તું તો મને ગમતો નથી !

આ ગમા અને અણગમા, આ પ્રણય અને અતિતૃપ્તિ,
આ ઉરઉછાળા અને નિર્વેદ, એકબીજાથી છેક જ નજીક છે
જીવનમાં. વચ્ચે એક ‘ઝીણી પછેડી’ જેટલું જ વ્યવધાન છે.
બેઉ ભાઈઓએ એ ઝીણી પછેડીનું લગ્નગીત સંભળાવ્યું.
વર માહ્યરે આવે, વર-કન્યાની વચ્ચે જે અંતરપટ
રખાય છે તેને ખેસવી લીધા પછી તુરત આ ગવાય છે
એમ મને કહેવામાં આવ્યું—

એક ઝીણી રે પછેડીની ઓઢણી,
એને ખસી જતાં નવ લાગી વાર રે,
અવસર આવો ફરી નહિ મળે.

એક મોઝરિયાની ડાળ રે પાતળી,
એને બે'ઈ જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦

એક પીળી રે માટોડીની માટસી,
એને ઝરી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦

એક લીલા તે વાંસનો માડવો,
એને સડી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦

સ્વ. કવિ નાનાલાલનું અતિપ્રિય લોકગીત યાદ આવે છે:—

ઠાકોર, કેવડો લેતા જવ,
કે આગળ નહિ મળે રે લોલ !

ઇંદુજીવનની અલ્પકાળ ટકનારી રસોલ્લાસની મોસમને રખે
કોઈ ચૂકી જતાં, આ માનવીઓ ! આ કેવડો આગળ જતાં
નહીં મળે. આ ઝીણી પછેડીની ઓઢણીને ખસી જતાં વાર
નહિ લાગે. આ મોગરે મહેકતી ફૂલડાળી ક્ષણ પછી તો ખાટી
બહેકેલી વાસ કાઢવા લાગશે.

મધુભાઈએ અમને છેવટે રમશાનની વાટે લાવી મૂક્યા.
શબયાત્રા નીકળે છે, આગળ મરદો લજન ગાતા જાય છે ને
પાછળ ઓરતો રડ્યા કે ફૂટ્યા વગર ગાતી ગાતી ચાલે છે—

વૃંદા તે વનમાં તળાવડી રે ખની !
ઠમળ કેરાં ફૂલ જોને બેની !
ધૂપ પડે ને ઠરમાય,
જો રે બેની !

એ જ રસોલ્લાસક સારંગ રાગ: એ જ ચલતીનો તાલ:
કરુણી પારસીમા—

આધુ જઈ ને પાછું ભાળિયાં રે બેની !
શું એક આવે રે સંગાથ,
શું એક આવે રે સંગાથ,
જો રે બેની !

માનવ-જીવ જતો જતો પાછળ એક નજર નાખે.
છે. સંગાથે કોઈ આવે છે ખરું ? હા, આવે છે—

તાંબાની તોલડીમાં આગ, જો રે બેની !
તે પણ આવે રે સંગાથ, જો રે બેની !

*

હીસા તે વાંસની પાલખી રે બેની !
તે પણ આવે રે સંગાથ, જોને બેની !

*

દાબ દશેઈનો સાથરો રે બેની !
તે પણ આવે રે સંગાથ, જો રે બેની !

આધું જઈ જઈને વારે વારે પાછળ સંગાથ જોતા
જીવને છેલ્લી વિદાય દેવાય છે—

જીવતું શિવને સંભારજે !
મારું મારું રે બહુ કીધું,
અંતે નહિ આવ્યા કામ,
અંતે નહિ આવ્યા કામ,
જીવ તું શિવને સંભારજે !

લોકસાહિત્યની જનપ્રિયતાને, ઢોંગપ્રપંચો કરી કરી
ઠહોળનારા જ્યારે અનેક પરોપજીવીઓ ઊમટી પડ્યા છે,
ત્યારે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અને ઉદ્વેગસિત રસદૃષ્ટિએ જનતાના
નીચેના થરો સુધી પહોંચીને મોતી તાગનારા મરજીવા કોઈક
જ નીકળે છે. કામ કપરું છે. આ લાઈએ એક બે વાતો
કહી. એક ડોશીને કહે કે ગાઓઃ ડોશી કહે, મને તો
દળતાં દળતાં યાદ ચડે. વારૂ માડી ! તો દળો ને ગાઓઃ
પણ હૈ ! દળું તે શું ? મારાં ઢાળજાં ? આ રેશનિંગમાં

દાણા ક્યાંથી કાઢું ? સંઘાહકે ઘેરથી થોડા દાણા લઈ જઈ
દળાવ્યું ને ગવરાવ્યું.

સીમમાં ભરવાડને કહ્યું, ઝેરિયાં ગાઓઃ જવાળ જડયો,
'લાખ્યા વિના કંઈ ગવાય ?'

'લાખ્યા વગર' એટલે પેટમાં તાડી નાખ્યા વગર !
પાવલી લાવીને આપી, તેનું પીણું પીને પછી ભરવાડ કહે
કે, 'લે હવે માંડ લખવા !' ઝેરિયાંની ઝડી વરસી. લખનારો
થાકે, ગાનારો ન થાકે.

છેવટે સંઘાહકે ખુદી માને મનાવી, માનાં પચાસ
વર્ષનાં ભીડેલાં ઉર-કપાટ ઊઘડ્યાં.

એકલા સૂરત જિલ્લાના અપ્રામા ગામની આબુખાબુથી
જ મેળવેલાં એ અનાવિલ, કણુખી, કેળી, દુળા, ભરવાડ,
હરિજન વગેરેનાં ગીતો છે.

સૌરાષ્ટ્રી ગીતોની ને આની વચ્ચે વિભેદ થોડો જ છે,
નવીનતા અદ્ય છે. સમસ્ત ગુજરાતમાં રમણ કરતી એની
એ જ કૃતિઓ, પ્રદેશભેદે નૂતન તળપદાં તેજછાયા ને રસ-
રંગો ધારણ કરે છે, તાલછંદે નાચી રહે છે, ને પુરવાર કરે
છે એકની એક વાત, કે ગુર્જર જનતા, પ્રદેશે પ્રદેશે, સાગર
પ્રાંતરે ને ડુંગરે વેરાને, નિખિલતાના રાસમંડલમાં નિજત્વે
રસેલી જૂજવી લીલા ખેલે છે. ગુજરાત સોહામણી ને
કાવ્યભીની છે.

આ ભાઈ એ મને છેલ્લી વાત કહી ચમકાવ્યોઃ 'તમારા
'ચૂંદડી' નામે લગ્નગીતસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં એક સૂરતી

ફટાણું ટાંકીને તમે જે કઠોર ટીકા કરી છે તે વાંચીને જ મને ચાનક ચડી, કે સૂરત-પ્રદેશની આ અવહેલનાનો ઉત્તર આપું. માટે જ મારી આ પ્રવૃત્તિ થઈ.’

મનમાં થયું: આવી ચાનક જો બીજા પ્રદેશોના પુત્રોને પણ ચડતી હોય, તો તો હ્યોને તેની ભૂમિનું પણ હોંશેથી કંઈક ધસાતું લખું !

